

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR FAKÜLTƏSİ

İstiqamətin şifri və adı: 060209-Psixologiya
İxtisaslaşmanın adı: Klinik psixologiya

Psixologiya kafedrasının magistrantı
Muradova İlahə Murad qızının

Magistr dərəcəsi almaq üçün

“YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARINA TƏSİR
GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN PSIXOLOJİ TƏDQIQI”
mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru M.H.Mustafayev

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARININ TƏDQİNİN ELMİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	10
1.1. Yeniyetməlik yaşı dövrünün psixoloji xarakteristikası.....	10
1.2. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının tədqiqinin istiqaməti.....	24
II FƏSİL. YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR.....	36
2.1. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının strukturu.....	36
2.2. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının şərtləri.....	47
III FƏSİL. YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARININ EKSPERİMENTAL PSIXOLOJİ TƏDQIQI.....	53
3.1. Tədqiqat metodikasının seçilməsi prinsipi və təsviri.....	53
3.2. Alınmış nəticələrin təsviri.....	59
3.3. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının qarşısının alınmasının yol və vasitələri.....	64
NƏTİCƏ.....	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünyanın dinamik prosesləri, müharibələr və arası kəsilməyən terror hadisələri, çoxsaylı sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin mövcudluğu yeniyetmələrdə narahatlıq və təşviş hissi doğurur, onların psixikasında neqativ təəssüratların yaranmasına səbəb olur. Bununla yanaşı ailə üzvləri arasındakı gərgin münasibətlər, konfliktlər, qarşılıqlı anlaşmanın olmaması və s. kimi hallar da özünü özünütəsdiqə çalışan yeniyetmələri asosial, qanunazidd hərəkətlərə təhrik edir, onların neqativ yolla özünügerçəkləşdirməsinə şərait yaradır. Belə vəziyyətlərin, eləcə də ziddiyyətli həyat situasiyalarının təsiri nəticəsində yeniyetmələrdə dərin psixoloji sarsıntılar meydana çıxır, onlarda destruktiv hərəkətlərin, cinayətkar əməllərin təzahürü intensivləşir. Bu hərəkətlərin qarşısının alınmaması cəmiyyətdə ciddi pozuntular yaradır, potensial cinayətkar qrupların formalaşmasına gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetməlik yaş dövrü üçün spesifik səciyyə daşıyan məziyyətlərin nəzərə alınması və tədqiqi asosial, hüquqazidd davranışın psixoloji mexanizmini anmağa, həm də yeniyetmələrdə özünü göstərən destruktiv hərəkətlərin spesifik xüsusiyyətlərini sosial-psixoloji cəhətdən daha ətraflı öyrənməyə imkan verir. Bunlar həyata keçirildiyi təqdirdə yeniyetmələrə müsbət təsir etməyin daha adekvat yol və vasitələri asanlıqla tapılar və onlardan təlim-tərbiyə prosesində səmərəli istifadə etmək olar. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən televiziya özünü göstərən zorakılıq səhnələri də yeniyetmələrin davranışına neqativ təsir göstərir: buraya cizgi filmlərindən çoxseriyalı serial və dizilərə qədər bütün TV nümayişlərini aid etmək mümkündür.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, özünün aqressiv davranışı ilə fərqlənən yeniyetmələr, bütün mənimsənilən informasiyanın içərisindən məhz zorakılıq elementlərinə daha çox diqqət yetirirlər. Əslində bu fakt cəmiyyət üçün həyəcan signalıdır. Məlumdur ki, insanlar öz davranışında iki prinsipə daha çox üstünlük verirlər: ağrıdan qaçma, həzzə üstünlük vermə (Ziqmund Freyd). Bu prinsiplər

yeniyetməlik dövründə daha qabarıq formada özünü göstərir. Belə ki, yeniyetmələr boş vaxtlarını xoş keçirmək üçün küçədə, həyətdə qrup halında toplaşırlar və qeyri-formal küçə qrupları meydana çıxır. Bir çox yeniyetmələr üçün qeyri-formal qruplarda birləşmək və asosial yaşam tərzi keçirmək həyatın adi axınına, yaşlıların himayəsinə qarşı yönəlmiş etiraz formalarındanbiri kimi, müstəqilliyə meyl, yaşlılıq hissəsinin meydana çıxması kimi özünü biruzə verir.

Əhalinin çox hissəsini gənclərin təşkil etdiyi Azərbaycan Respublikasında yeniyetmələrin cinayətkarlığı mühüm məsələ kimi səlahiyyətli orqanların, mütəxəssislərin diqqətini daim cəlb etməkdədir. Mövcud statistikaya əsasən, hər il yeniyetmə cinayətkarlığının sayı artır, yeniyetmə intiharları sürətlə artır. Faktlar, cinayət törədilməsinə qarşı müqavimət göstərmək məqsədilə yenidəntərbiyə və profilaktik işlərin aparılmasının əhəmiyyətini göstərir. Ayrı-ayrı ölkələrdə cinayət hallarını göstərən rəqəmlər statistik fonda dəyişir, lakin bir fakt aydındır ki, cinayətkarlıq artma dinamikasına malikdir və onun qarşısı alınmalıdır. Butün qeyd edilənləri nəzərə alıb hüquqazidd davranışları olan yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqat obyektini kimi seçilməsini məqsəduyğun hesab etmişik. Çoxsaylı psixoloji və pədaqoji tədqiqatlara baxmayaraq problemin tam mənası ilə həll olunduğunu söyləmək qeyri-mümkündür. Məhz bu baxımdan tədqiqatın mövzusunun “Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının psixoloji xüsusiyyətləri” kimi müəyyənləşdirilməsini daha məqsəduyğun hesab etmişik.

Tədqiqatın işlənmə səviyyəsi. Psixologiyada yeniyetmələrin cinayətkarlığı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, burada əsas diqqət cinayət törətmiş yeniyetmələrin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə deyil, yeniyetmələrin psixoloji keyfiyyətlərinin tədqiqinə yönəlmiş olmasıdır.

Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının öyrənilməsi ilə bağlı eksperimental tədqiqatları nəzərdən keçirməzdən öncə, yeniyetmə cinayətkarlığının səbəbini aydınlaşdırmağa səy göstərmiş bəzi sosial-psixoloji nəzəriyyələri təhlil etdik. (Kohen-1955, Miller-1958 və b.(ABS)) Yuxarıda adı çəkilən nəzəriyyələrdən əlavə, Amerika sosioloqu Klovard və Ohlinin “ayrılma imkanları” (1960) adlı

nəzəriyyəsi, Dor Kim və Mertenin “anormallıq” nəzəriyyəsi və Saterlendin “differensial assosiasiya” nəzəriyyələri də hüquqazidd davranışı şərh edir. Mövzunun öyrənilməsi baxımından bu nəzəriyyələr maraq doğurur. Tədqiqat işində bu nəzəriyyələr şərh olunmuşdur.

Keçən əsrin 20-ci illərində Qərb sosiologiyasında “yadlaşma”, “asosial davranış” anlayışından istifadə etmədən onun mühüm bir aspekti olan “sosial anomiya” (E.Dürkheym, R.K.Merbon) təhlil edilmişdir. Həmin anlayış isə insanın sosial normalara, mənəvi sərvətlərə olan münasibətini, onların əhəmiyyətliliyinin itirilməsini bildirir ki, bu da destruktiv davranışlaragətirib çıxarır. Yeniyetməlik yaşında bu cəhətlər özünü qabarıq şəkildə göstərir. Mövzunun tədqiqat tarixi işlənərkən bu məsələlər geniş şərh olunmuşdur.

Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışının hüquq psixologiyası aspektlərinin tədqiqi də müasir dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Asosial davranış, o cümlədən hüquqazidd davranış problem ilə bağlı xarici ölkə psixoloqlarından A.Adler, K.Xorni və E.Frommun ideyaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Mövzunun tədqiqat tarixi işlənərkən adı çəkilən tədqiqatçıların yaradıcılığına diqqət yetirilmişdir.

Problemin ikinci tədqiqat istiqaməti kimi rus psixoloqlarının tədqiqatları seçilmişdir. Beləki, rus psixoloqları A.A.Lyublinskaya, V.S.Muxina, K.A.Abulxanova-Slavskaya, T.V.Qavrilova, İ.S.Kon, D.İ.Feldşteyn, L.R.Strelkova, V.A.Petrovski, M.V.Pelovaya, O.H.Kuznetsov, M.A.Minayev, K.D.Rodinov, H.R.Qrobovskaya və b. yeniyetməlik yaşının psixoloji xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı cəhətlərini tədqiq etmişlər.

Həmin tədqiqatlar hüquqazidd davranışın təzahürləri sosial-iqtisadi və sosial-psixoloji amillərin təsirindən daha çox yaş xüsusiyyətlərinin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, xüsusilə də, valideyn-övlad, müəllim-şagird, o cümlədən, yeniyetmə-yeniyetmə münasibətlərinin lazımi səviyyədə olmaması amilləri ilə bağlayırlar.

Yeniyetmələrin cinayətkarlığı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasında da bir çox sanballı tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə Azərbaycan alimlərindən B.H.Əliyevin, Ə.S.Bayramovun, Ə.Ə.Əlizadənin, S.M.Məcədovanın, Q.N.Vəliyevin, A.F.Səməndərovanın, E.Ə.Əhmədovanın, Y.Ə.Vəliyevanın və b. tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Xüsusilə də, AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyevin tədqiqatlarında yeniyetmələrdə cinayi davranışın formalaşmasına səbəb olan amillər sistemi göstərilmiş, eyni zamanda neqativ davranışın aradan qaldırılmasının psixoloji mexanizmlərimüəyyənləşdirilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, bu fikri qəti olaraq demək olar: müasir şəraitdə yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının başlıca təzahürləri zəngin empirik faktlar əsasında psixoloji cəhətdən daha ətraflı təhlil edilməlidir. Həmçinin islah-əmək müəssisələrindəki yeniyetmələrin cinayətkarlığının, hüquqazidd davranışının sosial-psixoloji baxımından təhlili konkret tədqiqat obyektinə kimi və müasir dövrün tələbləri baxımından sistemli araşdırılmamışdır. Bütün bunlar problemin bir daha aktual olduğunu sübut edir.

Tədqiqat işinin obyektinə. Tədqiqatın obyektini islah-əmək müəssisələrində cəza çəkən yetkinlik yaşına çatmayanlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmetinə. Tədqiqat işinin predmeti islah-əmək müəssisələrində cəza çəkən yetkinlik yaşına çatmayanların cinayi davranışının sosial-psixoloji baxımından təhlilidir.

Tədqiqat işinin məqsədi. Aparılmış tədqiqatın başlıca məqsədi islah-əmək müəssisələrində cəza çəkən yeniyetmələrin islahını düzgün təşkil etmək, onların cəmiyyətə, qanunlara münasibətini dəyişmək, cinayi əməllə bağlı formalaşmış stereotipləri və adətləri dağıtmaq, yeniyetmələrin fərdi fərqləri, yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların islah edilməsini asanlaşdırmaqdan və islah-əmək müəssisələrində sağlam psixoloji iqlim yaratmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işinin vəzifələri. Tədqiqat aparılarkən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Elmi ədəbiyyatda problemə yanaşmaları təhlil etmək.
2. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının strukturunu müəyyənləşdirmək.
3. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının şərtlərini müəyyənləşdirmək.
4. Cinayətkar qrupun üzvləri olan yeniyetmələrin temperament tiplərinin, aqressivlik dərəcəsinin, adaptasiya dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi.
5. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının qarşısının alınmasının yol və vasitələrinin aşkar edilməsi.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi. Tədqiqatda belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, yeniyetmələrdə cinayi davranışının təzahürü bir sıra amillərlə yanaşı, onların fərqi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə, ailədə qeyri- adekvat psixoloji iqlimlə, həmçinin yeniyetmələrin özünə, qanunlara, hüquq–mühafizə orqanlarına mənfi münasibəti və aqressivliyi ilə şərtlənir.

Tədqiqat işində əsas fərziyyə ilə yanaşı, müasir dünyada və cəmiyyətdə gedən qloballaşma, şəxsiyyətlərarası və qruplardaxili konfliktlər yeniyetmələrdə cinayətə meyilliliyi gücləndirir, onların islahını və yenedəntərbiyə işini çətinləşdirir.

Tədqiqat işinin metodologiyası. Tədqiqatın metodoloji əsasını yeniyetmə şəxsiyyəti ilə bağlı mühüm elmi konsepsiyalar təşkil edir. Tədqiqatın metodologiyası, onunun metodları, onları tətbiq etmək üçün istifadə ediləcək metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatda sosial- psixoloji adaptasiyasının diaqnostikası (K.Rocers,R.Daymond),A.Bass-A.Darkmetodikasına görə aqressiyanın diaqnostikası, Karl Leonqardın xarakteroloji sorğusundan istifadə edilmişdir.Tədqiqat Bakı şəhəri Xətai rayonu, 4 saylı Cəzaçəkmə Müəssisəsində keçirilib.

Тядгигат илан-әмәк мүәссисәләриндә тәрбиә алан 60 нәфәр (30 оғлан-30 қыз) уениетмәни ящатя етмищдир.

Müdafiyəçıxarılan əsas müddəalar:

- Yeniyetmələrin şəxsiyyətinin strukturunda asosial elementlərin formalaşması bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə şərtlənən sosial-psixoloji amillərin kompleks təsiri nəticəsində şərtlənir.
- Cinayətkar yeniyetmələrin demək olar ki, əksər hissəsində özünüqiymətləndirmə qeyri-adekvat olur.
- Cinayətkar yeniyetmələr sosial normalara ziddiyyətli münasibət bəsləyirlər.
- Yeniyetmələrin cinayətkar əməllər törətməsinin qarşısının alınması üçün makro və mikro səviyyədə qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir.
- Yeniyetmələrin cinayətkar əməllər törətməsinin qarşısının alınması üçün cəmiyyətə münasibət pozitiv istiqamətdə dəyişdirilməlidir.
- Cinayətkar yeniyetmələrin yenidəntərbiyə olunmasında islah-əmәk müəssisələrində çalışanların psixoloji biliyiniartırılmalıdır
- Həmin müəssisələrdə əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaradılmasıyeniyetmələrin cinayətkar əməllər törətməsinin qarşısının alınması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində müasir şəraitdə yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının başlıca təzahürləri zəngin empirik faktlar əsasında psixoloji cəhətdən daha ətraflı müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyada irəli sürülən fikirlər və müddəalar hüquq psixologiyasını yeni biliklərlə zənginləşdirir, tədqiqatda əldə olunmuş nəzəri müddəalar cinayətkar yeniyetmələrin psixokorreksiyası proqramlarını, gənclərin sağlam həyat təzi ilə bağlı tərbiyə layihələrini elmi biliklərlə təmin edir, mövcud sosial-psixoloji nəzəriyyələri yeni müddəalarla zənginləşdirir. Yaradılmış konseptual əsaslar və tövsiyələr bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və praktik fəaliyyətində tətbiq oluna bilər.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə olunan nəticələr ali məktəblərin psixologiya ixtisaslarında hüquq, sosial psixologiya üzrə fənlərin tədrisində, həmçinin müxtəlif mərkəzlərdə, xəstəxanalarda, hüquq müəssisələrində, cəza evlərində çalışan mütəxəssislərin fəaliyyət sahələrində tətbiq oluna bilər.

Disertasiyanın həcmi və strukturu. Tədqiqat işi giriş, 3 fəsil, 7 yarımfəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL.YENIYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARININ TƏDQİNİN ELMİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Yeniyetməlik yaşı dövrünün psixoloji xarakteristikası

Psixoloji tədqiqatlara görə, yeniyetməlik yaşı təqribən 10-11 yaşdan 14-15 yaşa qədər olan vaxtı əhatə edir. Bu dövr bir qədər tez yaxud gec başlaya və ya tamamlana bilər. Yəni yeniyetməlik yaşının dəqiq sərhədləri yoxdur. Bu dövrdə yeniyetmənin ünsiyyət aləmi daha çox aktuallaşır.

Bu dövrdə həmyaşlıları ilə intim-şəxsi ünsiyyət yeniyetmələrin aparıcı fəaliyyətinə çevrildiyi üçün təlim, ictimai-təşkilati, idman, bədii, əmək fəaliyyəti də özünəməxsusluq xarakter kəsb edir.. Belə ictimai-faydalı fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə yeniyetmələrdə sosial cəhətdən əhəmiyyətli işlərdə şüurlu şəkildə iştirak etmək meyli baş qaldırır. Onlar müxtəlif qruplarda qəbul olunmuş qarşılıqlı münasibət normalarına uyğun ünsiyyət yaratmağı öyrənirlər.Bu zaman yeniyetmə «mən»i və özünüqiymətləndirmə formalaşır.

Psixoloji tədqiqatlarda yeniyetməlik dövrü“keçid”, “təhlükəli”, “dönüş” və s. dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu zaman oğlan və qızların fiziki və psixi inkişafında müxtəlif keyfiyyət dəyişmələri baş verir, cinsi yetişmə başlanır, oğlan təcridən kişiyyə, qızlar təcridən qadına çevrilir. Bir faktı da qeyd edək ki, uşaqlıqdan yaşlılığa keçid həmin dövrün başlıca məsələsidir.

Yeniyetməlik yaşında uşaq orqanizmi bioloji cəhətdən yetkinləşməyə doğru gedir. Orqanizmdə əsaslı dəyişikliklər müşahidə olunur.Bədənin yuxarı və aşağı ətraf sahələrində sümüklər əzələlərə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Ona görə də yeniyetmənin xarici görkəmi çox pərişan olur. Boy artımı çox sürətlə gedir, bəzən bir il ərzində 9-11 sm artır.[18, 249]

Kiçik yaşlı məktəblilərdə boyun və çəkinin artması əsasən uyğun şəkildə gedir. Düzgün həyat tərzi və qidalanma şəraitində yaşayan kiçik məktəbli nə kök, nə də arıq görünmür, mütənasib bədən quruluşuna malik olur. Lakin yeniyetməlik yaşının başlanğıcından (10-11 yaş) bu mütənasiblik kəskin şəkildə dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, yeniyetmənin çəkisinin və boyunun artmasında sıçrayış baş verir.

Mövcud psixoloji ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, 9-10 yaş arasında oğlanlarda boy artımı təxminən 4,4 sm olduğu halda, 11 yaşında bu artım 5,3 sm, 12 yaşında – 6,1 sm-ə, 13 yaşında - 4,7 sm-ə, 14 yaşında – 7,2 sm-ə, 15 yaşında – 6,2 sm-ə çatır. Rəqəmlər göstərir ki, oğlanlarda ən yüksək boy artımı 13-14 yaş arasında baş verir. Qızlarda isə boyun artımı daha tez başlayır və həmin artım tez də aşağı düşür. 9 yaşlı qızlarda boy artımı 3,8 sm, 10 yaşda – 6,21 sm, 11 yaşda – 7,17 sm, 12 yaşda – 5,43 sm, 13 yaşında təxminən 6 sm-ə çatır. Bu zaman artım əvvəlki illərə nisbətən az olsa da qənaətbəxşdir. 14 yaşında boy artımı 3,7 sm-ə, 15 yaşında isə 2,3 sm-ə enir. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, boy artımı qızlarda oğlanlara nisbətən tez başlasa da, sonradan əsaslı şəkildə aşağı düşür. Çəkinin artmasına gəldikdə bu dövrdə o boyun artmasından geri qalır. 9 yaşlı oğlanların çəkisi orta hesabla 26,3 kq, 10 yaşda – 29,0 kq (artım 2,7 kq), 11 yaşda – 32,1 kq (artım 3,1 kq), 12 yaşda – 36,0 kq (artım – 3,9 kq), 13 yaşda – 39,2 kq (artım – 3,2 kq), 14 yaşda – 45,5 kq (artım – 6,3 kq), 15 yaşda – 51,9 kq (artım – 5,4 kq) olur. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, yeniyetməlik dövründə oğlanlarda çəkinin artması qeyri-bərabər şəkildə gedir. 13 yaşında çəkinin artımı aşağı düşür. [18, 252]

Bu dəyişikliklər xüsusilə cinsi yetişmənin başlanmasında özünü göstərir. Uşaqlara nisbətən yeniyetmələrin siması dəyişir, sanki böyüklərə yaxınlaşmış olur.

Yeniyetmənin psixoseksual inkişafında xüsusi dəyişiklik baş verir. Bu dövrdə cinsi yetişmənin başlanması bir növ cinsi yetkinlik üçün başlanğıc rolunu oynayır. Bununla yanaşı olaraq psixoloji yetkinliyin, eləcə də sosial yetkinliyin baş verməsi üçün müvafiq şərait yaratmış olur. Yeniyetmələrdə sərviət sistemi dəyişir: ailə, məktəb, həmyaşıdları yeni mənə və əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Təlim fəaliyyətinin təsiri altında yeniyyətlərin idrak proseslərinin inkişafında da dəyişiklik baş verir.

Təlim fəaliyyəti yeniyyətlərin qavrayışına əsaslı təsir göstərir və onun inkişafını sürətləndirir. Bu dövrdə şagirdlərin qavrayışı geniş əhatəli olmaqla ardıcıl və seçici xarakter daşıyır. Onların qavrayışı ən çox maraqlandıqları cisim və hadisələrlə bağlı olur. Yeniyyətlərdə zaman, məkan, hərəkət qavrayışı da xeyli inkişaf edir.

Yeniyyətlilik dövründə hafizə də xeyli inkişaf edir. Məntiqi hafizə fəal şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Yeniyyətlələr məntiqi, eləcə də ixtiyari hafizədən istifadəyə üstünlük verirlər. Bunun sayəsində mexaniki hafizənin inkişafı ləngiyir. Yeniyyətlələrdə yaddasaxlamayı yaxşılaşdırmaq yollarına maraq artır.

Kiçik məktəblilərdən fərqli olaraq yeniyyətlələr materialı ümumiləşdirməyə və sistemləşdirməyə daha çox yer verməyə çalışırlar. Tədrisən yeniyyətlələr belə bir qənaətə gəlirlər ki, mənalı yaddasaxlama və yadasalma daha üstün əhəmiyyətə malikdir. Şübhəsiz, hələ elə materiallar da olur ki, onları hərfən yadda saxlamaq və yada salmaq lazım gəlir (tərifləri, teoremləri və s.). Bu kimi hallarda mexaniki yaddasaxlamaya ehtiyac hiss olunur. Lakin bu zaman mexaniki yaddasaxlama müəyyən dərəcədə məna əlaqəsi ilə şərtlənir. Məsələn, tarixi günləri yaxşı yadda saxlamaq üçün şagirdlər onları müəyyən hadisələrlə əlaqələndirirlər.

Təlim fəaliyyətinin təsiri altında məntiqi hafizə fəal şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Yeniyyətlələr müəllimin köməyi əsasında yaddasaxlamının səmərəli yollarından istifadə etməyə çalışırlar. Beləliklə, yeniyyətlələr məntiqi, eləcə də ixtiyari hafizədən istifadəyə üstünlük verirlər. Bunların sayəsində mexaniki hafizənin inkişafı ləngiyir. Yeniyyətlələrdə yaddasaxlamayı yaxşılaşdırmaq yollarına maraq güclənir. [18, 256]

Yeniyyətlilik dövründə diqqətin inkişafında da özünəməxsus xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Bu dövrdə diqqətin tez-tez yayınması halları özünü göstərir. Uşağın təlim fəaliyyətindəki əsaslı dəyişikliklər, tələbat və maraq dairəsinin

dəyişməsi, şagirdin ayrı-ayrı fənlərə, müəllimlərə münasibəti, keçirdiyi psixi hallar, yeni və rəngarəng təəssürat bolluğu, cinsi yetişmənin başlanması ilə əlaqədar güclü təəssüratlar, yaşlılıq hissi ilə bağlı problemlər və s. diqqətin təzahür və inkişafına, burada mənfi halların özünü göstərməsinə səbəb ola bilər.

Təlim və tərbiyənin təsiri altında yeniyetmələrdə sabit ixtiyari diqqət inkişaf etməyə başlayır. Diqqətin həcmi, davamlılığı, paylanması nisbətən məhsuldar xarakter kəsb edir.

Yeniyetməlik dövründə təxəyyülün inkişafında xeyli irəliləyiş baş verir. Bərpaedici təxəyyül yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Romantik, fantastik surətlərin yaradılmasına meyl yüksək olur. Yaş artdıqca yeniyetmələrin təxəyyülü dəyişir. 14-15 yaşlarda təxəyyül surətləri daha real və daha tənqidi xarakter daşımağa başlayır. Bununla yanaşı olaraq həmin dövrdə də yeniyetmələr romantik surətlərdən tam yaxa qurtara bilmirlər.

Yeniyetmələrdə yaradıcı təxəyyül xeyli inkişaf etmiş olur. Yeniyetmələrin təxəyyülünün inkişafı təlim materialını daha səmərəli və yaradıcı şəkildə mənimsəmələrinə imkan verir. Yeniyetmələr əldə etdikləri bilikləri yeni sahəyə tətbiq etməyə başlayırlar. [18, 256]

Yeniyetmələrdə təfəkkürün inkişafında xüsusilə irəliləyiş baş verir. Onların təfəkkürü kiçik məktəblilərin təfəkküründən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu dövrdə təfəkkür daha ümumiləşmiş, daha dərin və mücərrəd xarakter daşıyır. Adətən, kiçik məktəblilər əsasən konkret cisimləri müqayisə edir, fərdi hökmlərin ifadəsinə üstünlük verir, başlıca olaraq ümumi təsəvvürlərə və məişət anlayışlarına əsaslanırlar. Yeniyetmələr isə elmi anlayışları mənimsəyir və onlara istinad edirlər. Daha çox ümumi hökmlərdən istifadə edir, onların təfəkkürü ən çox mücərrəd xarakter daşımağa başlayır. Yeniyetmələrdə mücərrəd təfəkkür sürətlə inkişaf edir.

Bu dövrü mücərrəd təfəkkürün inkişafı üçün senzitiv dövr hesab etmək olar. Bu haqda psixoloji tədqiqatlarda bir çox fikirlər var. Konkret və əyani-obrazlı təfəkkür öz yerini mücərrəd nəzəri təfəkkürə verməyə başlayır. Yeniyetmələrin təfəkkürü geniş ümumiləşdirməyə cəhd göstərməklə səciyyələnir. Hansı davranış

formasını seçməsindən asılı olmayaraq yeniyetmələrdə təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyi özünü göstərir.

Yeniyetməlik yaşının əsas xüsusiyyətlərindən biri yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərinin yenidən qurulmasıdır. Bu münasibətlər dinamik xarakter daşıyır və əhəmiyyətli şəxslərin dəyişilməsi ilə səciyyəlidir.

Yeniyetmə üçün “biz və böyüklər” mövzusu daimi problemlərdəndir. Yeniyetmə refleksiyası daim bu problemi həll etməyə çalışır. Yeniyetmə 2 müxtəlif - uşaq və yaşlı dünyasının fərqi qəbul edir. Yeniyetmələr bu iki müxtəlif dünyanın ortasında dururlar, qərarlılıq və təzadlı vəziyyət yeniyetmə psixologiyasının bir çox xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, ilk növbədə onun mənlilik şüurunun formalaşmasına mühüm şəkildə təsir göstərir.

Fransız psixoloqları yeniyetmələrlə (B. Lazzo, 1969) bağlı maraqlı eksperiment qoymuşlar. [39, 134] Onlar 5 yaşdan 14 yaşadək olan uşaqların belə bir sorğu ilə rəyini soruşmuşlar: “Siz özünüzü kiçik, böyük ya orta yaşlı (boya görə deyil, yaşa müvafiqlik nəzərdə tutulur) hesab edirsiniz? ” Məlum olmuşdur ki, yeniyetmələrin «böyümə» etalonlarında böyük dəyişikliklər var. Məktəbəqədər yaşlılar özlərini tez-tez daha kiçik uşaqlarla müqayisə edir və buna görə də, onlar «böyük» olduqlarını iddia edirlər. Məktəb yaşı uşağa sinifdən sinfə keçdikcə müvafiq müqayisə etalonu verir; uşaqların əksəriyyəti özünü nə “orta”, nə “böyük”, nə də “kiçik” hesab edir, 11 yaşdan 12 yaşadək olanların isə nöqtəyi - nəzəri dəyişilir: onlar üçün boy artımı böyük yaşlı olmaq deməkdir.

Rus psixoloqlarının yeniyetmələrin öyrənilməsinə dair tədqiqatları məlumdur. L.S.Viqotski yeniyetməlik yaşının başlıca xüsusiyyəti kimi yaşlılıq hissini qeyd edir.[59, 332] Lakin bir məsələ açıq qalır: yaşlıların dəyər sistemində istiqamətlənmə və özünün yaşlılarla müqayisəsi yeniyetmənin özünü yenidən kifayət qədər kiçik və müstəqil olmadığını anlamağa məcbur edir. Yeniyetmə olmayanlardan fərqli olaraq, yeniyetmə bu vəziyyəti normal saymır və onu dəyişməyə cəhd edir. Yaşlılıq hissini ziddiyyətli olması burada meydana çıxır:

yeniyyətə yaşlı olmaq iddiasındadır və eyni zamanda anlayır ki, onun iddiası həqiqətdən uzaqdır və bəraət verilməyəcəkdir.

Keçid dövrünün mühüm problemlərindən biri də valideyn nəzarəti və qayğısından xilas olmaq istəyidir. Yaşlı adamın, istər müəllimlər, istər valideynlər nəzarəti, onların qoyduğu qanun və qaydalardan asılı olmamaq yeniyyətə üçün mühüm təlabata çevrilir. Bu yaş tendensiyası yeniyyətlər üçün konkret əhəmiyyəti olan yaşlı adamlarla münasibətlərdə meydana çıxır. Sosiallaşmanın mühüm faktoru kimi ailə ocağı yeniyyətinin formalaşmasına çox əhəmiyyətli və vacib şəkildə təsir göstərir. Həssaslığı ilə seçilən yeniyyətə valideynlərin təsirini daha tez qəbul edir. Ailə şəraiti, valideynlərin sosial mövqeləri, iş məşğuliyyətləri, ailənin maddi durumu, valideynlərin təhsil səviyyəsi yeniyyətinin həyat yolunu müəyyənləşdirir. Valideynlərin verdiyi şüurlu və məqsədyönlü tərbiyədən əlavə, yeniyyətməyə ailədaxili psixoloji atmosfer təsir göstərir. Bu təsirin effektləri özünü yeniyyətə yaşa dolduqca onun şəxsiyyətinin strukturunda biruzə verir.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, yeniyyətə davranışı, həm sosial, həm də psixoloji aspektdə ailə şəraitindən mühüm şəkildə asılıdır. Bəzən bu asılılığın xarakteri dəyişə bilər. Belə ki, əvvəllər yeniyyətinin təlim müvəffəqiyyəti ailənin maddi durumundan asılı idisə, indi yeniyyətinin təhsil həyatında valideynlərin bilik səviyyəsi mühüm rol oynayır. Sosioloq E.K.Vasilyevin (1975) tədqiqatları bu baxımdan maraqlıdır. [23, 231] Tədqiqatların nəticələrinə görə ali təhsil almış valideynlərin uşaqları məktəbdə daha çox təlim uğurları əldə edir. Psixoloqların fikrincə, valideynlərin təhsil səviyyəsi yeniyyətlərin təhsilə mühüm şəkildə təsir göstərir. Uğursuz, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin neqativ olduğu ailələr «çətin» yeniyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Yeniyyətinin şəxsiyyətinə valideynləri ilə olan qarşılıqlı münasibətləri ən önəmli təsir göstərən faktorlardandır. Münasibətlər valideynlərin sosial mövqeləri ilə mühüm şəkildə şərtlənir.

Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, valideynlərin yeniyyətlərə təsir

mexanizmlərinə aid biri neçə müstəqil psixoloji xüsusiyyətlər mövcuddur.

İlk növbədə möhkəmləndirmənin rolunu qeyd etmək vacibdir. Bu zaman valideyinlər yeniyetmələrin düzgün hesab etdiyi davranışını qiymətləndirdiyi və rəğbətləndirdiyi böyüklər tərəfindən qoyulan qaydaların pozulması zamanı cəzalandırdığı halda, yeniyetmənin şüuruna müəyyən normalar sistemi yerləşdirməyə çalışır.

İkinci psixoloji mexanizm identifikasiyadır. Bu zaman yeniyetmə valideyinlərini özünə ideal seçir, onları yamsılamağa cəhd edir, onların nümunələrinə istiqamətlənir, onlar kimi olmağa çalışır.

Üçüncü psixoloji mexanizm anlamadır. Bu zaman valideyinlər yeniyetmənin içəri dünyasını öyrənərək, onun problemlərinə həssaslıqla yanaşaraq, uşağın mənlik şüuru və kommunikativ keyfiyyətlərini formalaşdırır. Əslində valideyinlərin psixoloji biliyinin olması burada mühüm rol oynayır.

Psixoloji tədqiqatlar sübuta yetirir ki, yeniyetmələr və valideyinlər arasında ən yaxşı qarşılıqlı münasibətlər sistemi demokratik tərbiyə zamanı baş tutur. Valideyinlərin tərbiyə zamanı önəm verdiyi demokratik stil yeniyetmələrdə müstəqillik, fəallıq və sosial məsuliyyətlik işini keyfiyyətlərinin yaranmasına səbəb olur. Yeniyetmə davranışı belə olan hallarda məqsədyönlü və rəasional olur. Valideyn hər zaman öz tələblərinin motivinin izah edir və bu tələbləri yeniyetmə ilə müzakirə edir. Yalnız vacib olduqda yeniyetmə üzərində hakimiyyət tətbiq edirlər. Yeniyetmənin valideyinləri dinləyə bilməsi, müstəqilliyi kimi yüksək qiymətləndirilir. Valideyinlər qaydalar qoyur, ciddi şəkildə onların həyata keçirilməsini tələb edir, lakin onları dəyişilməz hesab etmir. Demokratik ailələrdə valideyinlər yeniyetmələrin fikrini dinləyir və qəbul edir, lakin yalnız onların istəyi ilə hərəkət etmir.

Ailədə avtoritar və ya liberal tipli münasibətlər hökm sürdükdə, pis nəticələr meydana çıxır. Avtoritar stil yeniyetmələrdə valideyinlərə qarşı soyuqluq və ayrılma yaradır, özünün mənasızlığı, lazımsızlığı və ailədə arzuolunmasızlıq hissi

baş qaldırır. Əsassız valideyn tələbləri yeniyetmələrdə bir çox halarda protest və aqresiya, bəzən isə apatiya və passivlik yaradır. Belə münasibət yeniyetmələrdə valideynlərə inamsız hal yaradır. Onlara elə gəlir ki, artıq valideynlərinə gərəksizdir, onlara lazım deyillər. Övladı ilə maraqlanmayan, passiv valideyn identifikasiya predmeti ola bilməz. Yeniyetmənin ətrafı həmyaşıdlar, məktəb həyatı, kütləvi kommunikasiya vasitələri ailə boşluğunu doldura bilmir, yeniyetmə dəyişilən və mürəkkəb dünyada oriyentasiyanı itirir. Bütün bunlar yeniyetmə «Mən»inin formalaşmasına neqativ təsirini göstərir, şəxsiyyətin strukturunda zəif, güvənsiz «Mən» formalaşır.

Respublikamızda etnik xüsusiyyətlərinə görə ailə tərbiyəsi bir çox hallarda milli ənənələrdən asılı olaraq meydana çıxır. Ümumilikdə, individual xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bu tərbiyə üsulları yeniyetmələrə özəl münasibətlə təzahür edir. Daha çox avtoritar tərbiyə üsulunun mövcud olduğunu etiraf etməliyik. Bu tendensiya dünyada mövcuddur. Dünyanın 15 şəhərində müxtəlif yaşlı uşaqlarla aparılan anonim anketləşdirmə nəticəsində məlum olmuşdur ki, valideynlərin 60%-i fiziki cəzanı tərbiyə üsulu kimi tətbiq edir. Fiziki cəza vasitələri arasında 85%-ni çubuqla döyülmə, 9% -ni küncdə saxlama, (bəzən bu növ dayanma noxud, duz və ya kərpic üzərində olur), 5% -ni üzrə və ya başa zərbə və s. i. a. təşkil edir. [53, 4]

Psixoloqları bir sual narahat edir: nə üçün belə avtoritar metodlar uzunömürlüdür və daimi, bütün dövrlərdə tətbiq olunur? Əvvəla ənənə belədir. Həyat göstərir ki, yaşlandıqca insanlar valideynlərinin də onlara belə rəftar etdiklərini xatırlayırlar, ikinci, insanlar qüsursuz olaraq öz yaşadıkları xoşagəlməzliklər, qıcıqlanmalar və narahatlıqları uşqlara yükləyirlər. Üçüncü, belə halın meydana çıxması valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin aşağı olması isə əlaqədardır. Onlar əmindir ki, hər hansı konflikt situasinyaının ən yaxşı həlli yolu fiziki güvvədir. Əgər kiçik yaşlı uşaqlarla avtoritarlıq, valideynlərin qəddar münasibəti qəbul edilirsə, artıq yeniyetməlik yaşında belə hal konfliktlər yaradır. Bu konfliktlər zamanı valideynlərdən unudulmuş haqq - hesabın ödənilməsi tələb

olunur. Yeniyetmələr uşaqlıqda aldığı travmalara görə valideynlərini bağışlamırlar.

Yeniyetməlik yaşında müstəqilliyin artması valideyn hökmü və nəzarətini məhdudlaşdırır. Yeniyetməlik dövründə davranış müstəqilliyi kifayət qədər artır: yeniyetmə öz vaxtını müstəqil tənzimləyir, dostlar seçir, asudə vaxtını necə keçinəcəyini özü müəyyənləşdirir və s. i.a. Az və ya çox dərəcədə avtoritar ailələrdə belə azadlıq bəzən ciddi konfliktlər doğurur. Öz hüquqlarının artırılmasına nail olaraq, yeniyetmələr bəzən valideynlər qarşısında yüksək tələblər qoyur. Bu tələblərə maddi tələblər də daxildir. Bir çox maddi təmin olunmuş ailələrdə yeniyetmələr ailə büdcəsinin mənbələri haqda heç bir şey bilmir və ailədəki maddi durumu onu narahat etmir.

Rus psixoloqları L.N.Jilina və N.Q.Frolova (1969) moskvalı yeniyetmələrlə sorğu keçirmiş, sorğu nəticələrinə əsasən məlum olmuşdur ki, soruşulan yeniyetmələrin əksəriyyəti müəyyən şeylərin həyata keçirilməsini arzu edir, bir hissəsi isə bu arzuların həyata keçirilməsinin valideynlərin işi olduğundan əmindir (valideynlər alır). Sorğu eyni zamanda göstərdi ki, yeniyetmələr onların arzularına üstünlük veriləcəyinə əmindir.[38, 154] Artıq gənclik yaşında valideynlərə identifikasiya səviyyəsi yeniyetməlik yaşına nisbətən aşağı olur. Əlbəttə ki, yaxşı valideyn gənc üçün mühüm davranış etalonu olaraq qalır. Rus psixoloqu T.N.Malkovskinin (1971) leninqradlı yeniyetmələr «Valideynləriniz kimi insan olmaq istərdinizmi?» sorğusuna 70% yeniyetmələrin müsbət cavab vermişlər. «Valideynlərinizə hansı xüsusiyyətlə isə bənzəmək istərdinizmi?» sualına soruşulanların 10%-ni müsbət, 7% -i heç bir şeydə bənzəmək istməzdim-cavabını vermiş, soruşulanların 11%-i isə cavab verməkdən imtina etmişlər. [36, 134]Bir məsələ aydındır ki, uşaqlıq dövründə olduğu kimi yeniyetməlik yaşında valideyn nümunəsi mütləq və tənqidsiz qarşılanmır. Yeniyetmələr üçün valideynlərdən başqa digər avtoritet şəxslər də var. Yeniyetmə böyüdükcə onun idealları yalnız yaxın ətrafını deyil, daha geniş dairəni- ictimai siyasi xadimləri, kino və ədəbi qəhrəmanları əhatə edir.Yeniyetmənin yaxınları və yaşlı adamlarla yaşadığı bütün çatışmazlıqlar və zidiyyətlər dərin və ürək ağrısı ilə yaşanılır. Bu

xüsusilə söz və əməlin ayrılığı zamanı özünü biruzə verir. Rus psixoloqu S.İ. Plaksiyin (1987) sosioloji tədqiqatları göstərdi ki, rəyi soruşulan - 300 nəfər yeniyetmənin 2/3-si valideynlərin, yaxın adamların və müəllimlərin, onları öyrətdikləri ilə özlərinin gündəlik həyatdakı davranışları arasında ciddi fərq var. Bu isə yalnız böyüklərin avtoritetini pozmur, eyni zamanda ikiüzlülük və riyakarlıq yaradır.[36,134]

T.N.Malkovskaya (1969,1973),1500 Leninqradlı yeniyetməni öyrənərək, müəyyən etmişdir ki, yeniyetmələrin əksəriyyəti asudə vaxtını məktəbdən (99%) və evdən (93%) kənarında keçirməyə üstünlük verir. Yeniyetmələr sevimli məşğuliyyətlərini daha çox dost və tanışlarına (79%) bəzən valideynlərinə (15,5%) və nadir hallarda müəllimlərinə (3,5%) həsr ediblər. L.N. Jilina, N.T. Frolova (1969) tərəfindən moskvalı yeniyetmələr və aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, yeniyetmənin sərf olunan vaxtına ən çox dostlar təsir göstərir. 1970- ci ildə VIII - IX siniflərdə təhsil alan 160 nəfər oğlan və qızı əhatə edən Krım yeniyetmələri ilə yay ərzində aparılan anketlərdə yeniyetmələrə təklif olunmuşdur ki, öz asudə vaxtını kiminlə-valideynlər, dostlar, öz cinsindən olan həmyaşıdlar kompaniyasında, müxtəlif tipli adamları əhatə edən məclislərdə və.s.ia.- keçirməyə üstünlük verdiklərini rəqləşdirdirlər. Valideynlər oğlanların rəqləşdirməsində sonuncu, 6-cı, qızlarda isə 4-cü yerdə idi.[36, 241]

İ.S.Kon və V.A.Losenkov 1974 - cü ildə yeniyetmələrin dostluq münasibətlərini öyrənmişlər. Tədqiqatlarda VII-X sinif şaqirlərinin valideynlərin onları anlama səviyyəsini, rahat üsiyyət və valideynlərlə səmimiyyəti necə qiymətləndirdiyi qeydə alınmışdır. Məlum olmuşdur ki, rəyi soruşulan yeniyetmələrin bütün bu göstəricilər üzrə valideynləri öz yerini həmyaşıdlar - dostlara verir. Faktlar gösətərir Ki,VII - I X siniflərdə valideynlərlə psixoloji yaxınlıq səviyyəsi sürətlə aşğı enir.[36, 243]

Bütün bunların səbəbi əslində böyüklərin, valideynlərin psixologiyası ilə köklü şəkildə ələqədardır. Yaşlılar yeniyetmənin daxili dünyasının dəyişildiyini görəmək istəmirlər. Yaxşı valideynlər analiz edərək öz uşaqlarını hətta onların

özündən yaxşı tanıyır və anlayırlar. Axı valideynlər doğulandan bütün həyat boyu onları müşahidə edirlər. Lakin yeniyetmələrdə baş verən dəyişikliklər valideynlərin nəzərində çox sürətli olur. Uşaq artıq böyümüş, dəyişilmişdir, lakin sevən valideynlər onu hələ də bir neçə il bundan əvvəlki kimi görür. Tədqiqatlar zamanı 15 yaşlı yeniyetmə oğlan belə bir qeyd etmişdi: ” Valideynlərin başlıca bəlası budur ki, bir balaca olduqda onlar biri anlayırdılar” [36, 141]

Bütün bunlar yeniyetmənin mənlilik şüurunun öz «Mən» inin valideynlər üçün gizli və nəməlum olduğunu göstərir. Bütün bunlardan mühüm bir problem meydana çıxır: öz qızının və ya oğlunun «Mən - obraz»ı haqda yanlış təsəvvürə malik valideynlər övladlarını anlamağa ciddi çətinlik çəkilir.

Son illərin psixoloji tədqiqatları bu nəticələri təstiqləyir. 164 yeniyetmələrlə aparılan sorğular bunu bir daha açıq şəkildə göstərdi: sorğu yeniyetmələrin ünsiyyətin müxtəlif növlərinə aid tələbatlarını və müxtəlif partnyorlarla real qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək üçün aparılmışdı. Böyüklərlə, valideynlər daxil olan şərtlə ünsiyyət həmyaşlıqlarla olan ünsiyyətlə müqayisədə daha rəsmi, formal olmuşdur. Böyüklərlə ünsiyyət yeniyetmələrdə ciddi və dərin özünəinamsızlıq yaradır. [36, 115]

Nəticələr cədvəllərlə əks olunmuşdur.

<i>Partnyorlar</i>	<i>Formal ünsiyyət</i>		<i>Qeyri - formal ünsiyyət</i>	
	<i>Tələbat</i>	<i>Real ünsiyyət</i>	<i>Tələbat</i>	<i>Real ünsiyyət</i>
Valideynlər və yaxın qohumlar	4,7	70,8	66,6	29,2
Müəllimlər	8,3	95,7	10,9	4,3
Digər yaşlı adamlar	2,6	98,6	6,5	1,4

Yaxın dost -həmyaşd	0	0	68,2	56,2
Digər həmyaşdlar	4,6	68,4	24,3	31,6

Cədvəl 1.1 Yeniyetmələrin ünsiyyət tələbatları və real ünsiyyət (%-ilə)

Bu gün müasir dünyada vəziyyət kəskin dəyişilmişdir. Cəmiyyətdə qadının rolunun artması və digər proseslər kişinin mövqeyini sarsıtmışdır. Ailədə ruhi sakitlik və avtoritet əldə etmək üçün kişi incə psixoloji xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər ənənəvi maskulin streotipinə daxil deyildi. İndii ailədə kişidən diqqətli, həssas olmaq tələb olunur. Bu xüsusiyyətlərin olmaması və çatışmazlığı kişilərin sağlamlığına və psixikasına mənfi təsir göstərir. Yeniyetmə oğlanlar bu zərif xüsusiyyətləri həmyaşdlarının cəmiyyətində qəbul edilməz hesab edir, lakin yaşlandıqda bu xüsusiyyətləri özündə yarada bilməyəcəyini aşkarlayır. Yeniyetmə özünü müdafilə məqsədilə ətrafında səddlər yaradır, yaşlandıqca bu səddlər həbsxanaya çevrilir, yetkin kişi bu həbsdən xilas ola bilmir. Bütün bu problemlərin həlli yolu psixoloji xidmət vasitəsilə həyata keçirilir.

Bir faktı da qeyd etmək vacibdir ki, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynlərin və ailə mühitinin rolu böyükdür. Əslində bu sahədə problemlərin olması yeniyetmənin hüquqazidd davranışına yol açır.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin ziddiyyətləri barədə A.Freyd qeyd edirdi ki, “Yeniyetmələr son dərəcə eqoistdirlər, özlərini kainatın mərkəzi və marağa layiq olan yeganə varlıq sayırlar, eyni zamanda həyatlarının sonrakı heç bir mərhələsində onlar belə sadıqlıyı və özünü qurban verməyi bacarmırlar. Onlar ehtiraslı məhəbbət münasibətlərinə ona görə girirlər ki, onu qəfil başladıkları kimi qəfil də kəssinlər. Onlar bir tərəfdən entuziazmla cəmiyyət həyatına qoşulur, digər tərəfdən tənhalıq hissəinə bürünürlər. Onlar liderə kor-koranə itaətlə hər hansı bir hakimiyyətə üsyan arasında tərəddüd edirlər. Onlar eqoist və materialistdirlər. Eyni zamanda ülviliyə və idealizmə tapınırlar. Onlar asketdirlər, eyni zamanda ən

pirimitiv xarakterli düş-künlüyə qapıla bilərlər. Hədsiz kövrək olmalarına baxmayaraq bəzən digər insanlara münasibətdə kobudluq göstərirlər....”[57, 241]

Uşaqlıqdan böyüklüyə keçiddə bir sıra ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxır. Bu yaş dövründə uşaqlıq özünün sonunu yaşayır və böyüklük hissi təzahür etməyə başlayır. Yetkinliyə keçid özünü müxtəlif tərəflərdən göstərir. Burada anatomik fizioloji, intellektual və mənəvi inkişafın özünəməxsus dəyişilməsi baş verir. Bütün bunlarla yanaşı, məktəblinin fəaliyyət növündə və həyat şəraitində də ciddi dəyişikliklər özünü göstərir və bu dəyişikliklər psixikanın yenidən qurulmasına və insanlara münasibətin yeni formalarının meydana çıxmasına şərait yaradır.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, yeniyetməlik yaşı insanın ontogenetik inkişafının ən mürəkkəb dövrüdür. Həmin yaş dövrü bir tərəfdən keçid dövrü yəni, uşaqlıq yaşından gənclik yaşına keçidi bildirir. Bu zaman orqanizmdə bir sıra bioloji və psixofizioloji dəyişikliklər baş verir, bununla bərabər, yeniyetmənin özünüdərk və özünüqiymətləndirmə prosesi daha da intensivləşir. Həmin prosesdə bir sıra ziddiyyətlər özünü biruzə verir. Belə ziddiyyətlər içərisində yeniyetmənin nisbətən sürətlə gedən fiziki inkişafı ilə yəni bədən üzvlərinin qeyri- mütənasib inkişafı ilə onun özünə münasibəti və özü haqqında təsəvvürləri arasındakı uyğunsuzluq mühüm yer tutur. Eləcə də fiziki imkanlarının artması ilə intellektual imkanları arasındakı uyğunsuzluq, yəni fiziki hərəkətlərə nisbətən intellektual fəaliyyətdən tez yorulması özünü göstərir. Ən başlıcası, onun fiziki cəhətdən böyüməsi, intellektual cəhətdən inkişaf etməsinə baxmayaraq sosial mövqeyinin, yəni ona olan münasibətin (istər valideynlər, istərsə də müəllimlər tərəfindən ona münasibətin) hələ lazımi səviyyədə dəyişilməməsi, ona yenə də uşaq kimi baxmaları, ona lazımınca inanmamaları, etimad göstərməmələrindən törənən ziddiyyətdir.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin məqsədəuyğun formalaşması prosesindən danışarkən cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsi, sosial-iqtisadi vəziyyət, müasir tarixi şərait və müasir yeniyetmələrə xas olan keyfiyyətlər, habelə fərdi- tipoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Yeniyetməlik dövründə inkişafın hərəkətverici qüvvələri həm

yeniymə şəxsiyyəti ilə mühit arasında baş verən xarici ziddiyyətlər, həm də daxili ziddiyyətlərdir.

Yeniyməyə olduqca müxtəlif tələblər verilir. Bu tələblər, xüsusilə kollektivin tələbləri ilə ayrı-ayrı adamların tələbləri uzlaşmadıqda, yeniyməni əhatə edən mühit məktəb şəraitindən prinsipial surətdə fərqləndikdə həmin yeniymə ilə xanci aləm arasında ziddiyyət yaranır. Məsələn, məktəbin yeniyməyə verdiyi tələblər ailə tərəfindən müdafiə olunmursa, ona məktəbdə bir cür, ailədə başqa cür tələblər verilsə, onunla müəllimlər arasında ziddiyyətlər köhnə adətlərin ləngidilməsi, tədrisən zəifləməsi və ləğvi ilə həll edilir. Yaxud ola bilər ki, yeniymə öz intellektual yaxud da əksinə, yeniymənin özünə tələbkarlığının azalması ilə həll olunur.

Daxili ziddiyyətlər yeniymə şəxsiyyətinin ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin, cəhətlərinin qeyri-bərabər inkişafını doğurur. Məsələn, biliklərin qavranılması və mənimsənilməsi tempi şüurun inkişafından yüksək olur. Beləliklə də yeni biliklərlə keçmiş biliklər, köhnə təsəvvürlərlə yeni anlayışlar, davranışla yeni tələblər arasında ziddiyyət yaranır. Bunlar həll edilməz ziddiyyətlər deyil, düzgün tərbiyə və əlverişli şərait bu ziddiyyətləri həll edir.

Daxili ziddiyyət yeniymənin meyilləri ilə imkanlar arasında da yarana bilər. Məsələn, elə olur ki, yeniymə öz bilik və qabiliyyətini həqiqətdə olduğundan yüksək qiymətləndirir. Daxili ziddiyyət onun tərəfindən xarici ziddiyyət kimi qəbul olunur. Düzgün tərbiyəvi təsir ona arzuladığı səviyyəyə qalxmağa imkan verir. Qabiliyyətlə xarakter arasında, şəxsi tələbatla mənəvi borc arasındakı ziddiyyət də bu qəbildəndir.

İdrakın formaları arasındakı ziddiyyət də daxili ziddiyyətdir. Məsələn, yeniymənin hissi və məntiqi idrakı arasında vəhdət yoxdursa, o, bir qayda olaraq, şəxsi təcrübəsini hadisələrin qanunauyğun cərəyanına qarşı qoyur, hər şeyi konkret fakt baxımından qiymətləndirir. Bəzən hətta şəxsi təcrübə nəticəsində əldə etdiyi biliyi elmi biliklərə qarşı qoymaq kimi ifrata varır. Ağılla hisslər arasındakı

ziddiyyət fakt və hadisələrin obyektiv təhlili və düzgün ümumiləşdirilməsi ilə həll edilir.

Daxili ziddiyyət yeniyetmənin təbii imkanları ilə, həyatda qazandığı keyfiyyətlərin biri-birinə uyğun olmaması ilə də yaranır. Məsələn, davranışında xolerik temperament tipi olan yeniyetmə hisslərini cilovlamağa çalışır, bəzən hövsələsizlik edib özündən çıxanda peşiman olur, təmkinli davranmağa səy göstərir. Yaxud, melankolik tipə malik yeniyetmə bütün hallarda nikbin və cəsarətli olmaq istəsə də, utancaqlığı və qətiyyətsizliyi ona mane olur. Bu ziddiyyətlər iradəni möhkəmlətmək və iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək yolu ilə həll edilir.

Yeniyetməlik dövründə daha aydın surətdə nəzərə çarpan və onun davranış və hərəkətlərində kəskin ifadə olunan mühüm bir ziddiyyət də yeniyetmənin arzu və istəyi ilə onun sosial mövqeyi arasındakı uyğunsuzluqdur. Bütün bu uyğunsuzluq və ziddiyyətlər bu və ya digər şəkildə yeniyetmələrin emosional-iradi xüsusiyyətlərində, davranış və rəftarlarında, münasibətlər sistemində öz əksini tapır.

Psixi konfliktin mənasının və səbəblərinin dərk edilməsində müşahidə və özünümüşahidənin rolunu nəzərə alaraq yeniyetməni buna istiqamətləndirməklə, onda öz müşahidələrini yoldaşlarının, müəllim və valideynlərinin müşahidələri ilə müqayisə etmək bacarığı yaratmaq lazımdır. Bu, yeniyetməyə öz «mən»inin ictimai norma və qaydalardan asılılığını və bunları mənimsəməyin vacibliyini başa düşməyə kömək edir.

1.2. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının tədqiqinin istiqaməti

Bütün dünyada cinayətkarlığın getdikcə artdığı bir şəraitdə yeniyetmə cinayətkarlığının əsas sosial problemə çevrildiyi nəzərə çarpmaqdadır. Psixologiya elmində bu sahədə aparılan tədqiqatlar elm adamlarının problemə marağının kifayət qədər olduğunu göstərməkdədir. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının öyrənilməsi ilə bağlı eksperimental tədqiqatları nəzərdən

keçirməzdən öncə, yeniyetmə cinayətkarlığının səbəbini aydınlaşdırmağa səy göstərmiş bəzi sosial-psixoloji nəzəriyyələri təhlil edək.

Kiçik mədəniyyətlər nəzəriyyəsi - bu nəzəriyyə cəmiyyətin aşağı təbəqələrindən olan yeniyetmələrin, onların dəyərlər, dil və yaşayış tərzləri kimi kiçik mədəniyyətlərinə məxsus özəlliklərinə əsaslanan cinayətkar davranışlarına həsr olunmuşdur. Bundan başqa, bu nəzəriyyə yeniyetmələrin cinayətkarlığını cinayətdən fərqləndirmiş, yeniyetməlik yaşında cinayətkar davranışların yetkinlik yaşına çatmamış fərdlər tərəfindən həyata keçirildiyi fərziyyəsini dəstəkləmişdir. Kiçik mədəniyyətlər nəzəriyyəsinin nəzəriyyəçilərinə görə, yeniyetməlik yaşında cinayətkar davranışlar cinayətkar qruplar vasitəsilə, əsasən, cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin kiçik mədəniyyətli toplumlarında formalaşır və həyata keçirilir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları cinayətkar oğlanları araşdırmış, aşağı təbəqədən olan oğlanların cinayətkarlığı üzərində daha çox dayanmışlar (Kohen-1955, Miller-1958 və b.(ABŞ)[64, 241]

Kohen (Amerika kriminalisti) tədqiqatlarında belə bir sual qoyur: "Niyə cinayətlər, hüquqazidd davranışlar kiçik mədəniyyətlərdə mövcuddur və yeniyetmələrə, gənclərə ötürülür?"

Kohenin fikrincə, cinayi davranışın əsasını mühitə uyğunlaşa bilməmək problemləri təşkil edir. Belə ki, ictimai quruluş, cəmiyyətin sosial təşkilatları və mədəniyyət bəzi fərdlər üçün "açıq" olur, onlar sosial quruluşda özəl mövqelərdən hər birini ələ keçirmiş olur və belə fərd sosial uyğunlaşmada çətinlik hiss etmir, sosial şəraitə uyğunlaşma kimi məsələlər həll olunur, ümumilikdə, mühitə uyğunlaşma problemləri həll olunur.[64, 242]

Lakin bəzi fərdlər üçün qəbul edilmiş sosial meyarlar əsasında mühitə uyğunlaşma vasitələri kifayət etmir. Belə fərdlər mühitə uyğunlaşma problem yaşayırlar. Bu zaman onlar üçün mühitə uyğunlaşma problemləri yaratmış mədəni cəmiyyətin mədəniyyət ünsürlərinin inkarı baş verir və hüquqazidd davranışın elementləri yaranır.

Misal olaraq, bunu məktəblilərin iştirakı ilə baş verən cinayətkar davranışlarda görmək olar. Belə ki, aşağı təbəqəyə aid ailələrdən cəmiyyətə daxil olmuş məktəblilər nisbi olaraq bu meyarlarla uyğunlaşa bilmir və bu standartlar əsasında digər sosial qrupdan olan məktəblilərlə rəqabət apara bilmirlər. Onların öz uyğunlaşma problemlərinin həlli üçün seçdikləri yollardan biri məktəblilətin iştirakı ilə baş verən cinayətkar davranışlar və buna bənzər şəraitlərdir.

Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışını izah etməyə cəhd etmiş digər sosial-psixoloji nəzəriyyə Amerika psixoloqu Millerin (1958) “Aşağı təbəqə mədəniyyəti” nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə aşağı təbəqədən olan yeniyetmə və gənclərin təbəqə xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Millerin fikrincə, cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin yaratdığı cinayətkarların cinayətkar kiçik mədəniyyətləri öz təbəqələrinin tələblərinə cavab verir. Millerin fikrincə, aşağı təbəqəyə aid ailələrdəki atalar övladlarının ehtiyaclarını kifayət qədər təmin edə bilmək iqtidarında olmadıqlarından, yüksək sosial mövqeyə malik deyillər və ailələr anaların ətrafında təşkil edilir. Aşağı təbəqədən olan kişilər övladlarının tərbiyəsində və ailənin iqtisadi cəhətdən himayə edilməsində digər sosial təbəqələrdən olan kişilər qədər tam olaraq iştirak etmirlər. Miller həmçinin göstərir ki, aşağı təbəqədən olan ailələrdəki oğlanlar digər sosial təbəqələrdən olan oğlanlara nisbətən evi tərk etmək üçün daha çox azadlıq və müstəqilliyə sahibdirlər. Onlar, həmçinin, orta təbəqədən olan yeniyetmələrin nisbətən yaşlılara aid olan spirtli içkilər içmə və siqaret çəkmə kimi bəzi adətlərə daha meyillidirlər. Çünki müstəqillik aşağı təbəqədən olan yeniyetmələrə məxsus xüsusiyyətdir və Miller də buna işarə edir. Millerin diqqətini müstəqillikdən əlavə, başqa məqam da çəkmişdir. Onun fikrincə, aşağı təbəqədən olan yeniyetmə və gənclər, kiçik mədəniyyətləri ilə əlaqədar olaraq qanun və qaydalara bu təbəqədən olan gənclərə çətinlik yaradan bir hal kimi baxırlar. Miller kiçik mədəniyyətlər nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, qeyd edir ki, aşağı təbəqədən olan gənclər cəmiyyətdə hakim olan qayda və qanunları maneə sayırlar. Lakin qanun və qaydalara inanmasalar da, böyük bir ehtimalla maraqları baxımından qanun və qaydalara riayət edirlər. Onlar

qanuna riayət edilməsini heç bir şəkildə əxlaqi bir iş kimi qiymətləndirmirlər. Buna görə də aşağı təbəqədən olan gənclər polisi mühafizə və ya sosial xidmət mənbəyi olaraq görür, polisin rolunu “çətinlik” yaratmaq və camaatın “canını boğaza gətirmək” kimi qiymətləndirirlər və polisə hörmət etmək istəmirlər. Polisə belə bir münasibət aşağı təbəqədən olan gəncləri cinayətkar əməllərə hazırlayır. Kohenin “kiçik mədəniyyətlər” nəzəriyyəsi ilə müqayisədə Miller “aşağı təbəqə” nəzəriyyəsində yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarını izah etmək üçün belə bir fikir formulə edir: aşağı təbəqənin dəyərləri onların özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri əsasında formalaşmışdır ki, bu da cinayətkar davranışlar üçün əsas yaradır. Başqa sözlə desək, Millerin fikrincə, aşağı təbəqədən olan gənclərin cinayətkar olmasına səbəb onların aşağı təbəqənin dəyərlərinə hədsiz dərəcədə əhəmiyyət vermələri və bunlarla bağlı olmalarıdır. Miller diqqəti aşağı təbəqələrin kiçik mədəniyyətləri və dəyərləri üzərində mərkəzləşdirərək belə bir qənaətə gəlir ki, aşağı təbəqə mədəniyyəti dəyərlərinin ümumi tərəfdarları polisə hörmət etməmə kimi kiçik mədəniyyət dəyərlərini sosial əlaqələrinə də daxil edirlər. [64, 242]

Yuxarıda adı çəkilən nəzəriyyələrdən əlavə, Amerika sosioloqu Klovard və Ohlinin “ayrılma imkanları” (1960) adlı nəzəriyyəsi, Dor Kim və Mertenin “anormallıq” nəzəriyyəsi və Saterlendin “differensial assosiasiya” nəzəriyyələri də hüquqa zidd davranışı şərh edir. Onların fikrincə, bir tərəfdən, mədəni dəyərlər arasındakı əlaqə, digər tərəfdən, qanuni və qanunsuz imkanlar saysız müxtəlif cinayətkarlıq imkanlarını müəyyənləşdirir. [64, 244]

Amerika alimi David Matzanın fikrincə, cinayətkarlığı şərh edərkən, həyat gerçəkliyinə, gerçək aləmdə mövcud olan cinayətkarlıq təcrübəsinin vəziyyətinə və cinayətkar fərdin bunu ifadə etməsinə diqqət edilməlidir. [64, 245]

Matza bu fikirdədir ki, aşağı təbəqədən olan yeniyetmə və gənclər nə toplumdakı hakim mədəniyyəti qəbul edir, nə də onu rədd edirlər. Onlar bu fikirdədirlər ki, gerçək dünya onlar üçün elə vəziyyətlər yaradır ki, bu vəziyyətlər onların mövqeyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Belə bir inam və gerçək aləmin bu

şəkildə dərk edilməsi qanuna əxlaqi bağlılığın itirilməsinə və onların cinayətkar əməllərini əsaslandırmağa imkan verən sözdə qanunlar öyrənmələrinə səbəb olur.

Xüsusi bir davranışa, o cümlədən, cinayətkarlığa təsir göstərən amillərin aşkara çıxarılması hüquqazidd davranışın daha dəqiq tanınmasına və onunla mübarizə aparılmasına yardım edir.[64, 245]

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, cinayətkarlığı, hüquqazidd davranışı şərh edən müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Psixologiyada bu sahədə aparılan tədqiqatlar arasında Valter B. Reqls tərəfindən irəli sürülən “məhdudlaşdırma” nəzəriyyəsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu nəzəriyyəyə görə, cinayi davranışda daxili məhdudlaşdırıcılar kimi xüsusi olaraq anlayışlar diqqətə alınmalıdır: mənlik şüuru, ”Mən”in dərk olunması, polisə münasibət, aqressiya, uğursuzluğa qatlanma səviyyələri və s.i.a.

Cinayi davranışı izah edən sosial-psixoloji nəzəriyyələrdən biri də “ictimai təşkilatsızlıq” nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, (Dorkin,1926) ailə kimi sosial qurumların fəaliyyətlərinin azalması və qeyri-rəsmi sosial nəzarət qüvvələri olaraq qohumluq əlaqələrinin zəifləməsi, ənənəvi sosial harmoniyanın sənayenin sürətli inkişafının nəticəsi olaraq zəifləməsi, şəhər həyatı və şəhər ətrafına getdikcə artan köçmələr qətl, oğurluq, cinsi pozğunluqlar və narkotik maddələrdən istifadəni artırır.[64, 246]

Dorkinin sosial təşkilatsızlıq nəzəriyyəsinin yaranması Merten (1957), Parsons (1942), Amerika sosioloqları Park və Berker (1927) tərəfindən Amerika və Avropa mühitindəki özünəməxsusluğun, cinayətkarlığın şərhini ilə bağlı araşdırmalarına yardım etdi. Adı çəkilən nəzəriyyəçilər araşdırmalarında anormal davranışlarla yaş, əhəlinin sıxlığı və şəhər əhəlisinin artması, dini şüur arasında birbaşa bağlılıq aşkar etdilər. Onların fikrincə, sosial amillər fərdlərə nəzarət edir və bu amillər qüvvədən düşdükcə fərdlər öz davranışlarına daha az nəzarət edə bilirlər. İctimai quruluşdakı sərbətsizlik özü ilə birlikdə anormal davranışlar gətirəcəkdir.[64, 247]

Hüquqazidd davranışı izah edən digər nəzəriyyə “anormallıq” nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə Dor Kim tərəfindən irəli sürülmüşdür. Fransız sosioloqu Dor Kim ilk dəfə “anormallıq” məfhumunu “ictimai əməyin bölüşdürülməsi” adlı kitabında istifadə etdi. O, anormallıq məfhumu altında anormal sosial şərait və sosial təşkilatsızlıq anlayışlarını nəzərdə tuturdu.

Dor Kim davranış anormallıqlarının şərh zamanı irəli sürdüyü ilkin fərziyyələr əsasında intihar hadisəsini hüquqa zidd davranış kimi önə çəkir və bunu müasir toplumda şərh edir. [64, 248]

Dor Kim Avropadakı rəsmi intihar statistikasından istifadə edərək, dini şüur, subaylıq və evlilik, şəhərli və ya kəndli olma, müharibə və s. kimi göstəricilərlə intihar arasında birbaşa əlaqə olduğunu gördü və belə bir nəticəyə gəldi ki, əgər bu amillər fərdlə sosial həyat, toplum arasında bağları möhkəmləndirərək genişləndirərsə, fərdin toplumdakı sosial qruplardan uzaqlaşmasının qarşısını alaraq intihar kimi bir əməl törətmə ehtimalını olduqca azaldacaqdır. Buna görə də məsələn, subaylıq və uşaqsız evlilik fərdin toplumla əlaqəsinin kəsilməsinə gətirib çıxarır, intihar kimi cinayətə əl atması ehtimalını artırır. Anormallıq və sosial təşkilatsızlıq üzərində təkid edərək, Dor Kim xatırladır ki, böhranlar və iqtisadi çətinliklər intihar meyillərini gücləndirir. Dor Kimin fikrincə, anormallıq və sosial təşkilatsızlıqdan doğan intiharda cəmiyyət fərdin özəl hisslərinə nəzarət etmir və onları öz halına buraxır. Dor Kimə görə, intihar kimi anormal bir davranış sosial təşkilatsızlığın nəticəsidir.

Keçən əsrin 20-ci illərində Qərb sosiologiyasında “yadlaşma”, “asosial davranış” anlayışından istifadə etmədən onun mühüm bir aspekti olan “sosial anomiyə” (E. Dürkheym, R. K. Merbon) təhlil edilmişdir. Həmin anlayış isə insanın sosial normalara, mənəvi sərvətlərə olan münasibətini, onların əhəmiyyətliliyinin itirilməsini bildirir ki, bu da destruktiv davranışlara gətirib çıxarır. Yeniyetməlik yaşında bu cəhətlər özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Amerika alimi V.Foks yadlaşmaya, asosial davranışa anomiyanın kəskin formada təzahürü, yəni normal cəmiyyətdən uzaqlaşmaq kimi baxır. Bu halda yeniyetmə cəmiyyətdən təcrid olunmuşlar qrupuna qoşulmağa can atır. Bir çox hallarda cinayətkar qruplar bu zəmində yaranır.[64, 249]

V.Foxsun fikrincə, cəmiyyətin insanlara, xüsusən də yeniyetmələrə laqeyd münasibəti yadlaşmaya, onlarda asosial davranışın təzahürlərini dərinləşdirir və nəticə etibarilə pedaqoji cəhətdən baxımsız yeniyetmələrdə cinayi davranışın formalaşmasını gücləndirir.

Tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, asosial davranışın yalnız müəyyən təzahürləri cinayi, hüquqazidd davranışa gətirib çıxarır. Buraya aşağıda qeyd edilən cəhətlər aid edilir:

1.Asosial davranış, eləcə də sosial və psixoloji yadlaşma yeniyetmələrin şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzim edən sosial normaları, davranışını mənimsəməsini çətinləşdirir.

2.Ümumən şəxsiyyətin, xüsusilə də yeniyetmənin yadlaşması onda ətraf mühitə, insanlara neqativ münasibətlərin formalaşmasına, ətrafda olanlara düşmənçilik hissənin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu da çox zaman xəyali təhlükədən özünü hifz etmək üçün ətrafdakılara qarşı aqressiya törədir. Bu da bir sıra qatı cinayətlərin motivi ola bilər.

Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışının hüquq psixologiyası aspektlərinin tədqiqi də müasir dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Asosial davranış, o cümlədən hüquqazidd davranış problem ilə bağlı xarici ölkə psixoloqlarından A.Adler, K.Xorni və E.Frommun ideyaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, A.Adler şəxsiyyətin inkişafına,onun başqa insanlarla münasibətlərinin xarakterinə natamamlıq hissənin təsirini vurğulamış və psixodinamik istiqamətin digər nümayəndələri kimi bu natamamlıq hissənin köklərini uşaq vaxtındakı yaşantılarda axtarmışdır. O,natamamlıq hissənin inkişafına təsir edən 3 əsas amili ayır etmişdir:

1.Uşaqda müəyyən orqanların natamamlığı, qüsurlu olması;

2.Uşağın həddən artıq əzizlənməsi, himayə olunması;

3.Uşağa valideynlər tərəfindən pis, laqeyd münasibət göstərilməsi, onun sevilməməsi, bəzən də tamamilə atılması.

Qeyd olunan bu amillərin hər birinin təsiri zamanı natamamlıq kompleksi yaranır ki, bunun da nəticəsində insan özünün zəifliyini, acizliyini hiss edir və onda özünün heç nəyə qabil olmaması, heç kimə lazım olmaması, hamıdan və hər şeydən yadlaşması ilə bağlı fikirlər, psixoloji durum yaranır. Həmin psixoloji durum yeniyetməlik yaşında hüquqa zidd davranış üçün mühüm zəmin olur.

A.Adler uşaqların, o cümlədən yeniyetmələrin ifrat əzizlənməsi onların gələcək inkişafında və şəxsiyyətlərarası münasibətlərində çox ciddi problemlər yarada biləcəyini göstərmişdir. Onun fikrincə, erköyün uşaqlarda, eləcə də yeniyetmələrdə sosial hiss inkişaf etmir və onlar başqalarından yalnız öz eqosentrik istəklərinin həyata keçirilməsini tələb edirlər. Həmin tələblər yerinə yetirilmədikdə asosial davranış özünü biruzə verir. Başqa sözlə, valideynləri tərəfindən daima diqqət mərkəzində olan, əzizlənen uşaq, eləcə də, yeniyetmə gələcəkdə cəmiyyət içərisinə daxil olarkən eyni diqqəti və qayğıyı görmədikdə ağır hisslər, o cümlədən, yadlaşma hissi keçirə bilər ki, bu da onlarda asosial davranışın təzahürünü şərtləndirir.

Qeyd olunan amillər içərisində A.Adler üçüncü amilin yadlaşmaya, xüsusən də, hüquqazidd davranışa təsirini daha təhlükəli hesab edirdi. Onun fikrincə, uşaq vaxtı valideynləri tərəfindən özünə qarşı pis münasibət görən yeniyetmələr yaş artdıqca cəmiyyətin düşməninə çevrilirlər. Onların həyatı ətrafdakı adamlardan qisas almaq tələbatı ilə idarə olunur.

Karen Xorni də asosial davranışın əsas səbəblərini uşaqla valideyn arasındakı münasibətlərin düzgün qurulmamasında axtarırdı. K.Xorniyə görə, uşaqlıq dövrü üçün 2 əsas tələbat xarakterikdir: qane edilməyə və təhlükəsizliyə olan tələbat. Qane edilməyə olan tələbatla bütün əsas bioloji ehtiyaclar-qidaya, yuxuya və s. olan ehtiyaclar aiddir. Onun fikrincə, bu tələbatlar insanın fiziki cəhətdən

mövcudluğunu təmin etsə də, bunlar şəxsiyyətin formalaşmasında əsas rol oynamır. Uşağın inkişafında əsas rolu təhlükəsizliyə olan tələbatlar oynayır ki, burada əsas motiv sevilmək, arzu edilən olmaq və təhlükədən qoruna bilməkdir. A.Adler kimi K.Xorni də qeyd edirdi ki, təhlükəsizliyə olan tələbatın ödənilməsində uşaq bütünlüklə valideynlərindən asılı olur.[63, 434] Əgər valideynlər uşağa həqiqətən diqqət və sevgi göstərsə və bununla da, onun təhlükəsizliyinə olan tələbatını ödəyirsə, onda çox güman ki, bunun sayəsində nəinki sağlam şəxsiyyət formalaşacaq, həm də övladla valideyn arasında mehriban münasibət yaranacaqdır. Əksinə, əgər valideynlərin davranışı bu tələbatın ödənilməsinə mane olarsa, şəxsiyyətin patoloji inkişafı baş verəcək. Əsas məsələ odur ki, uşağın təhlükəsizliyə olan tələbatının ödənilməməsi nəticəsində onda yadlaşma, asosial davranış və hətta düşmənçilik hissi yaranır. Bu zaman uşaq sanki iki od arasında qalır: o, valideynlərindən asılı olur və eyni zamanda onlara qarşı kin bəsləyir, onlardan yadlaşmağa başlayır. Bu konflikt müdafiə mexanizmi kimi sıxışdırmanı işə salır. Sıxışdırılmış hisslər həm indi, həm də gələcəkdə uşağın başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərində yadlaşma, özgüləşmə eləcə də, asosial davranış formasında təzahür olunur.[62, 231]

Tənhalıq, yadlaşma, asosial davranış anlayışı Erix Frommun yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur.[59, 131] E.Fromm insanın ödənilməsi labüd olan 2 əsas tələbatının olduğunu göstərirdi: fizioloji tələbatlar və tənhalıqdan qaçmağa olan tələbatlar. Fizioloji tələbatlar insan təbiətinin bioloji tərəflərini nəzərdə tutur. Lakin insanın fizioloji proseslər nəticəsində yaranmayan digər bir tələbatı da var ki, bu da yadlaşmadan, tənhalıqdan qaçmaq üçün ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərə girməyə olan tələbatdır. Həmin tələbatın lazımı səviyyədə ödənilməməsi, xüsusilə də, yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın müxtəlif təzahürləri üçün zəmin olur.[59, 132]

E.Fromm ümumiyyətlə, asosial davranışın, yadlaşma və tənhalıq hissinin sosial şəraitdə-sosioloji, iqtisadi, siyasi, mənəvi-psixoloji və s. amillərin təsiri altında formalaşdığını göstərmişdir. Psixoloqun bu ideyası asosial davranış

probleminin elmi-nəzəri və praktik baxımdan həlli üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.[58, 232]

Hüquqazidd davranışın Qərb ölkələrində tədqiq istiqamətlərinə-həm bu sahədə mövcud olan sosial psixoloji cərəyanların, həm də psixoloji tədqiqatların təhlilinə nəzər saldıqdan sonra aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik:

- İlk növbədə hüquqazidd davranışın təzahürləri probleminə xarici ölkə psixoloqlarının çox ciddi diqqət yetirdiklərini, onun araşdırılmasına müxtəlif tərəfdən yanaşmağa cəhd etdiklərini müşahidə etmiş oluruq. Bu da problemin ümumən aktuallığını birdaha sübut edir.
- İkincisi, xarici ölkə psixoloqlarının tədqiqatlarında hüquqazidd davranışın öyrənilməsinə dair verilmiş xülasə problemin mürəkkəbliyini, çoxcəhətliliyini nəzərə çarpdırmaqla yanaşı, tədqiqə ehtiyac olan məsələlərin mövcudluğunu da aydın surətdə göstərir.

Problemin ikinci tədqiqat istiqaməti kimi rus psixoloqlarının tədqiqatları seçilmişdir. Belə ki, rus psixoloqları A.A.Lyublinskaya, V.S.Muxina, K.A.Abulxanova-Slavskaya, T.V.Qavrilova, İ.S.Kon, D.İ.Feldşteyn, L.R.Strelkova, V.A.Petrovski, M.V.Pelovaya, O.H.Kuznetsov, M.A.Minayev, K.D.Rodinov, H.R.Qrobovskaya və b. yeniyetməlik yaşının psixoloji xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı cəhətlərini tədqiq etmişlər.[19]

Həmin tədqiqatlar hüquqazidd davranışın təzahürləri sosial-iqtisadi və sosial-psixoloji amillərin təsirindən daha çox yaş xüsusiyyətlərinin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, xüsusilə də, valideyn-övlad, müəllim-şagird, o cümlədən, yeniyetmə-yeniyetmə münasibətlərinin lazımi səviyyədə olmaması amilləri ilə bağlayırlar.

Həmin tədqiqatlar içərisində D.İ.Feldşteynin çətin yeniyetmələrin tərbiyəsinin psixoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş araşdırmaları diqqəti cəb edir. Burada yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətlərindən irəli gələn psixoloji çətinliklər və

onların təzahürləri, eləcə də, "çətin" yeniyetmələrə yanaşmağın psixoloji məsələlərinə toxunulur.[19, 13]

Rus psixoloqlarından yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın təzahürü xüsusiyyətlərinə az da olsa tədqiqatlarında yer ayırmış İ.S.Kondur. Onun yeniyetmələrin ünsiyyətinə həsr olunmuş əsərlərində, məhz yeniyetmələrdə yadlaşma və asosial davranış, bununla əlaqədar hüquqazidd davranış hallarının yaranmasının əsas səbəblərini izah edə biləcək çox maraqlı mülahizə və eksperimental tədqiqat işlərinə rast gəlmək olur.

Ümumiyyətlə, İ.S.Kon yadlaşma və asosial davranış, hüquqazidd davranışın yaranmasını insanın "Mən-obraz"ının mürəkkəblik səviyyəsinin artması ilə əlaqələndirməyə çalışırdı.[36][37]

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın təzahürlərinə hər bir xalqa məxsus etnik psixoloji xüsusiyyətlər ciddi surətdə təsir edir. Ona görə də bu və ya digər etnik zəminə xas olan yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın təzahürlərinin tədqiqi ilə bağlı aparılmış araşdırmaların nəticələri mexaniki olaraq, olduğu kimi başqa etnik zəminə köçürülə bilməz. Buna görə də respublikamızın mütəxəssisləri yeniyetmələrin asosial, hüquqazidd davranışının təzahürlərini araşdırmağa çalışmışlar.

Lakin burada bir nüansı qeyd etmək vacibdir. Respublikada aparılan psixoloji tədqiqatlarda iki cəhət özünü aydın göstərir.

Birinci cəhət: respublikamızın mütəxəssisləri yeniyetməlik yaşının ümumi psixoloji məsələlərini, onların özünüdərk etmə, "Mən-obraz", özünəmunasibət, dini şüur və s. xüsusiyyətlərinin geniş planda təhlili və eksperimental tədqiqi. Bu cəhətdən

professorlar
Ə.S.Bayramov, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Qədirov, fəlsəfə doktorları
R.V.Cabbarov, N.M.İsmayılzadə, U.M.Şiriyeva və b. tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

İkinci cəhət: yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin inkişafı, o cümlədən, həmin yaş dövründə asosial davranışının, "çətin" yeniyetmələrin, risk qrupuna daxil

yeniyetmələrin, yeniyetmələrin davranış və rəftarının, münasibətlər sisteminin neqativ təzahürünün ayrı-ayrı cəhətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlar.

Bu cəhətdən B.H.Əliyevin, S.M.Məcədovanın, E.Şəfiyevanın, R.Cavadovun, G.B.Tağıyevanın, M.İmamverdiyevanın, E.Əhmədovanın, G.M.Əhmədovanın və b. tədqiqatları qeyd oluna bilər.

Həmin tədqiqatlar, eləcə də, elmi əsər və məqalələr içərisində bizim tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bilavasitə əlaqədar olduqlarına görə bir neçəsi üzərində xüsusi olaraq dayanmağı məqsədə uyğun hesab edirik.

Bunlardan ilk olaraq psixologiya elmlər doktoru, professor Ə.S.Bayramovun “Yeniyetmələrin davranışında neqativ təzahürlər və onların aradan qaldırılmasının psixoloji mexanizmləri” adlı məqaləsini göstərmək olar. Bu məqalədə yeniyetmə yaşının spesifik psixoloji xüsusiyyətləri ətraflı şərh edilir. Eyni zamanda yeniyetmələrin davranışlarında neqativ təzahürləri şərtləndirən basılıca amillər şərh olunur, onların əsas təzahür xüsusiyyətləri və psixoloji mexanizmləri zəngin faktların təhlili əsasında izah olunur.

Psixologiya elmlər doktoru, professor B.H.Əliyevin tədqiqatlarında suisidal davranışın psixoloji aspektlərinin, cinayət davranışının motivləri problemi, eləcə də, hüquq psixologiyasının bir sıra actual məsələlərinə həsr edilmiş tədqiqatlarında hüquqazidd davranış təzahürlərinin araşdırılmasına xüsusi önəm verilmişdir. Prof. B.H.Əliyevin tədqiqatları ilk növbədə özünün praktik yönümü ilə diqqəti cəlb edir. Çünki müəllifin əsərlərində neqativ, hüquqazidd davranışların qarşısının alınmasının yol və vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilir. [19][20]

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, bu fikri qəti olaraq demək olar: müasir şəraitdə yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının başlıca təzahürləri zəngin empirik faktlar əsasında psixoloji cəhətdən daha ətraflı təhlil edilməlidir.

II FƏSİL.YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

2.1 Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının strukturu

Bəşəriyyətin min illər boyu qoruduğu, saxladığı əxlaqi, mədəni dəyərlər, meyillər, adət-ənənələr cəmiyyətdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Tarixən həyatımızda hər kəs tərəfindən qəbul edilən davranış qaydaları və normaları mövcud olmuşdur. Lakin elə insanlar vardır ki, onlar tez-tez uzun müddət ərzində formalaşmış, həkk olunmuş hərəkət və davranış sistemini pozur, cəmiyyətin əxlaq normalarından uzaqlaşır. Belə sağlam psixika, mədəniyyət, əxlaq, hüquq normaları kimi təsnif etdiyimiz ictimai-mənəvi normaların pozulmalarına əsaslanan davranış hüquqazidd davranış adlanır.

Şəxsiyyətin hüquqazidd davranışı haqqında müasir biliklər bizə şəxsiyyətin mürəkkəb sosial davranış forması ilə məşğul olduğumuzu çatdırır.

Təəssüf ki, hüquqazidd davranış haqda vahid elmi nəzəriyyə mövcud deyildir.Hüquqazidd davranış haqqında geniş biliklərə digər elm sahələrində geniş yer verilir: tibb, biologiya, psixologiya, sosiologiya və hüquq elmlərində. Bir sıra elm sahələrində isə hüquqazidd davranışı öyrənən xüsusi bölmələr ayrılmışdır.

Hüquqazidd davranış psixi fenomenlər arasında özünəməxsus mövqeyə malikdir.Hüquqazidd davranış şəxsiyyətin sosial-psixoloji statusunu “sosializasiya-dezadaptasiya-izolyasiya” nöqtəyi-nəzərindən ifadə edir. Məlumdur ki, psixoloji ədəbiyyatda hüquqazidd davranış anlayışı “ normadan yayınan” anlayışı ilə sinonim kimi işlədilir.

Hüquqazidd davranış cəmiyyətdə rəsmi cəhətdən formalaşan normalara uyğun olmayan insanın davranış formasıdır. Bu anlayışın izahı müəyyən əlamətlərin üzə çıxmasına şərait yaradır. Məqsədyönlü olaraq şəxsiyyətin hüquqazidd davranışının elə özünəməxsus xüsusiyyətlərini fərqləndirmək vacibdir

ki, onlar bu fenomeni digərlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Hüquqazidd davranışın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif sosial dezadaptasiya vəziyyətləri ilə müşayiət olunur. Hüquqazidd davranış forması mütləq şəkildə insanı xəstəliyə və ölümə gətirib çıxarmır, ancaq qanunauyğun olaraq, sosial dezadaptasiya vəziyyətini meydana çıxarır və gücləndirir. Sosial dezadaptasiya vəziyyəti öz növbəsində hüquqazidd davranışın səbəbi ola bilər.

İstənilən sosial cəmiyyətdə bu cəmiyyətə məxsus olan sosial normalar mövcuddur, yəni hər bir cəmiyyətin özünəməxsus yaşayış qaydaları vardır. Bu qaydalara riayət edilməməsi və yaxud onların pozulması sosial pozuntu və ya asosial davranış adlanır. Bu problem hal-hazırda da mövcuddur və aktualdır. Asosial davranış istənilən sosial cəmiyyətin ən vacib problemlərindən biri hesab olunur. İnsan cəmiyyətində o həmişə mövcud olmuş, var və olacaqdır və nə qədər biz onunla mübarizə aparsaq da, onu aradan qaldırmağa çalışsaq da, yaşadığı cəmiyyətdə qəbul olunmuş qaydalara uyğun olaraq yaşamaq istəməyən insanlar həmişə olacaqdır.

Lakin müxtəlif sosial cəmiyyətlər bir-birindən sosial pozuntu dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Məsələn, müxtəlif cəmiyyətlərdə asosial davranış anlayışı müxtəlif mənaya malik ola bilər, sosial normlar fərqli ola bilər. Sosial normalar öz əksini qanunlarda, adət və ənənələrdə və s. tapır.

Yeniyetmələrdə asosial davranış problemi son dövrlərdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, istər güzəran psixologiyasında, istərsə də elmi-psixoloji araşdırmalarda həmin problemin müxtəlif cəhətləri barədə ayrı-ayrı fikir və mülahizələr olsa da, onlar heç də müasir dövrdə problemin mahiyyətini tamamilə açmağa imkan vermir. Çünki, insanlarda, xüsusilə də yeniyetmələrdə asosial davranışın təzahürləri müxtəlif tarixi şəraitlərdə eyni şəkildə, eyni intensivlikdə, eyni çalarlarda özünü biruzə vermir. Ona görə bu və ya digər yaş dövrlərində asosial davranışı şərtləndirən başlıca amillər və onun təzahürləri bir-birindən fərqlənir. Bu, bir sıra mühüm daxili və xarici amillər sisteminin təsirindən asılı olur. Həmin amillər içərisində sosial-iqtisadi, psixoloji, etnik-psixoloji, fərqi-

psixoloji amillər və s. mühüm yer tutur. Asosial davranışa təsir edən həmin mühüm amillər kompleksini nəzərdən keçirərkən maddi-iqtisadi və ictimai-tarixi şərait amili ilə yanaşı fərdin yaş xüsusiyyətləri amili də ön plana keçir. Eləcə də həmin amillərlə yanaşı respublikamızın ərazisinin 20 faizdən çoxunun zəbt edilməsi, bir milyondan çox qaçqın və köçkünlərin yaşayışı bir çox yeniyetmələrdə asosial davranışın məzmun və istiqaməti ilə yanaşı onun intensivlik dərəcəsinə də ciddi təsir göstərmişdir.

Son illərdə yeniyetmələrdə davranış pozuntuları son dərəcə aktual problemə çevrilmişdir. Onların bəzi patoloji hal formaları, bizim dövrdə müşahidə olunan sürətli fiziki inkişaf və cinsi yetkinliklə şərtlənir. Müasir sosial həyat yarım əsr bundan qabaqkına nisbətən yeniyetmənin sinir sistemində başqa cür təsir göstərir.

Grup normalarından, rol tələblərində kənara çıxan davranış onun yaranma səbəbləri nöqtəyi-nəzərindən də böyük maraq doğurur. Asosial davranışın öyrənilmə tarixi bu səbəblərin aydınlaşdırılması cəhətdən tamamilə fərqli və müxtəlif tendensiyalarla zəngindir. Bir qrup tədqiqatçılar ekzogen amillərin vacibliyini, digərləri isə eksinə, endogen amillərin üstünlüyünü qeyd edirdilər. Bununla bağlı demək olar ki, yüz il davam edən mübahisələr belə bir fikrə gətirib çıxarmışlar ki, bir qayda olaraq, şəxsiyyətin davranışı həm endogen, həm də ekzogen amillərin ahəngi ilə şərtlənmişdir.

Мцасир дюврдя республикамызда мцщарибья шяраитинин олмасы, ящалинин мцяййян гисминин социал-игтисади вязиййятинин аьыр олмасы, еләсә дя бязи мяктябляримиздя йетишмякдя олан гәнс няслин, о сүмлядян йенийетмялярин яхлаги, мяняви тярбийясиня лазыми диггят йетирилмяяси вя с. кими амилляр йенийетмялярдя һүқуқазидд давраһышын артмасына сидди сцрятдя тясир эюстярмишдир. Она эюра дя сон дюврлярдя республикамызда йенийетмялярин групп синауәтляри артмыш, онларын давраһыш вя ряфтарлар системиня нязарят йетяринся зяифлямишдир. Одур ки, индики шяраитдя йенийетмялярин социал давраһышынын тянзимии йалһыз валидейнлярдя вя мцяллимлярдя асылы дейил, щям дя эениш ictimaiйятдя, психолозия

мцтяхяссисляриндян, щцгуг мцщафизя органы ишчиляриндян, кцтляви информасийа васитяляриндян асылыдыр. Лакин йенийетмялярин социал давранышыны тязим етмяк сады мясяля дейилдир. Бурада, щяр бир этносун тярбийя адят-яняняляри, стереотип вя йюнцмляри мцщцм рол ойнайыр. Мялумдур ки, бизим бир чох аилялярдя аилядяки ювладлара нисбятян фяргли мцнасибят var. Хцсусян дя гызлар цстцнлцк тяшкил едян аилядя оьлан ювладынын дцнйайа эялмяси, валидейнлярин ону чох язизлямяляри, щяр тялябини сюзсцз йериня йетирмяйя чалышмалары, сон пәтисәдя бязян валидейнлярин юзлярини чятин проблемляр гаршысында гойур. Бязи беля уениyetmәlәrdә аиля цзвяриня, юз тязим фяалиййятиня лагейдлик, даща чох юз щямйашыдлары иля вахт кечирмяйя чалышмасы, бир чох щалларда онларын негатив давранышлы группара гошулмасы иля пәтисәлянир. Бу щалда онун социал давранышына нязарят лазыми сывиййядя тяшкил едилмямиш олур.

Cinayәtkar давраныш сацибляри ичярисиндя «аьыллы» саниляря сох тязадцф едилir. Беляляриндя щцур юз инкишаф сывиййясиня эюрә йцксяк олса да онун ян мцщцм сәһәти - яхлаги щцурун зяиф инкишаф етмясиндя, йахуд да щцурун юзцнцтянзим функциясинин лазымынса формалашмамасында, еләсә дя мясулийят щиссинин зяифлийиндя olmasındadır. Бу да уениyetmәlәrin юз давраныш вя щяркятляриндя, мцяййян ямялляриндя юз ictimai борс вя вязифясини йа лазымынса дярк едиб дцзәцн гиймятляндирмямясиндя, йа да она биля – биля ямял етмямясиндя юзцнц бирузя верир.

Иради акт юзц инсаньн идрак вя щцур сывиййяси иля түүууәп едилir, уяни щцурун дахили компонентляринин - айры – айры идрак просесляринин, еләсә дя эмоционал вя иради просеслярин инкишаф сывиййясиндя вя онлар арасындакы гаршылыгылы мцнасибятлярин характериндя, башга сюзля, бир–бириня несә вя щансы истигамятдя тязир етмяляри ilә әlaqәdardır. Нцгуги ядябийятда да гейд едилдийи кими, щцур, ирадя вя инсаньн давранышы щям дя харисі алямин тязири иля сывябийят

ялагясиндя олур, йяни инсанын макромцщити, еләсә дя онун әениш аспектли сосиал мцщити онун дцщнмя тязрини, башга сюзля, ясас фикирляринин, психи вязиййятинин, эмоционал щалятляринин, иради сяйляринин, давраныш вя фяалиййят мотивляринин мянбяйини тяшкил едир, онларын истигамятини тьяин едир. Лакин бунунла бярабяр нязрядян гачырмаг олмаз ки, инсанын йцксяк щцур сывиййяси вя иради фяалиййяти ятраф мцщитя фяал тясир әюстярир вя ону юз тяляб вя еhtiyaсларына уйьун олагаг дяйишдирмяйя дя мцяййян дәрәсәдә наил олур. Лакин ирадя вя щцурун мцщитя беля фяал тясирини, ону бу вя йа дизяр фярдин тялябат вя еhtiyaсларына уйьун олагаг дяйишдирмяк imkanлары бирмяналы, ейни истигамятли просес кими баша дцщцля билмяз. Бурада позитив вя негатив истигамятлярин mövcud ола билмяси imkanлары нязрядян гачырылmamalıdır. Щямин мясялянин щансы истигамятдя щялли йеня дя yeniyetmәnin щцур сывиййясиндян вя мяняви мясулиййятиндян асылыдыр. Бу да сон nәticәдя онун сосиал мясулиййятинин, яхлаги щцурунун, ямял вя фяалиййятдя тязашцр хцсусиййятлярини тьяин едир. Бу сәһәтдян мясяляйя йанашдыгда бир чох инсанларда мясулиййят вя йцксяк щцур сывиййяси онларын биряя-йашайыш гайдаларына ямял етмялярини, щцугуазидд вя ганундан кянар ямяллярдян чякинмялярини тьямин едир. Yeniyetmәlәrdә бязян щцур сывиййясинин ашабы олмасы вя йа иради тяззимин, мясулиййят щиссинин лазымынса инкишаф етмямяси цзцндян онларын давраныш вя ряфтарларында, ямял вя щярякятляриндя, фяалиййят истигамятиндя һüquqазидд сәһәтляр юзцнц biruzә verir. Бу сәһәт ися йалныз тязадцф nәticәси кими гиймятляндириля билмяз. Yeniyetmәlәrin ямял вя щярякятляринин, давраныш вя ряфтарларынын мясулиййятини лазымынса дярк етмямяси вя nәticәлярини габагсадан фикрян дцзәцн мцяййян едя билмямяси, бир тязяфдян онун щцур сывиййяси, дизяр тязяфдян ися мясулиййят дярясяси иля щяртлянир. Nәticәдя йол верилмиш ямял вя щярякят щцугуазидд щярякят кими гиймятляндирилир. Чцнки щямин ямял вя щярякят башга инсанларын мянафейиня зийан вурур. Беля бир вязиййятин йаранмамасы ццн цмумян

шцурун инкишаф сывиййясинин лазыми щяддя олмасы иля йанашы, яхлаги шцурун, юз давраныш вя ямяли цццн мясулиййят щиссинин дя йетяринся инкишаф етмяси vacib məsələdir. Якс тягдирдя уениyetmә юзццн давраныш вя ямялляринин башгаларынын мянафейиня тохунмасыны, онун мянфи нәticәлярини габагсадан әюрә билмир, йяни, онда ямәл вя давранышын юзццнтянзим функсийасы юзццн лазыми сывиййядя бирузя веря билмир, нәticәдя onun давранышы сәмиуәтин mövcud яхлаг нормаларына уйьунлашдырылмамыш олур, йяни башгаларынын мянафейиня тохунулур, ictimai яхлаг нормаларына уйьун әлмәйян ямәл вя щярякятлярә йол верилир. Бязян белә давраныш няинки щцур сывиййяси, еләсә дя мясулиййятсизликля ялагдар təzahür edir, eyni zamanda юзццндярк вя юзццнтянзимин ашабы сывиййядя олмасы иля щяртлянир. Бязян дя уениyetmәляр ictimai мянафея зидд ямәл вя щярякятлярә гядян йол верирляр. Бу да, hüquqazidd давранышла нәticәлянир. Beləliklə, сәмиуәтин яхлаг нормалары позулур. Чцнки hüquqazidd давраныш ейни заманда яхлага, мянәвиййата зидд давраныш щесаб едилир.

Yeni yetmələrdә щцгугазидд давранышын, mövcud яхлаг нормаларына уйьун әлмәйян щярякят вя ямяллярин юзццн бирузя вермяси онларын бир тяряфдән щцур сывиййяси иля ялагдардырса, диәяр тяряфдән ятраф мщцити вя тярбийя щяраити иляsix bağlıdır. Йяни щямин проседя социал гадаьалары, щцгугазидд давраныш вя ямяллярин йолверилмәз олмасыны кифайят гядяр йахшы мянимсямяляри, давраныш стереотипиня чевиря билмямяляри иля баьлыдыр, чцнки давраныш вя яхлаг нормаларыны, о сүмлядән щцгуг нормаларыны мцвяффягиййятля, йяни йетяринся мянимсямяйин ясас әюстярисиси onlarda дахили нязарятин йаранмасыдыр. Демяли, уениyetmә mövcud яхлаг вя давраныш нормаларыны о сывиййядя мянимсяйир ки, щяр бир щяраитдя, щятта дяриндән фикирляшмядән, йяни автоматик оларәг щямин нормаларә уйьун щярякят едир. Бу щалда онун щцгуги щцуру да бир гайда оларәг, юз функсийасыны лазымынса йериня йетирмиш олур. Белә бир щцур сывиййяси, давраныш тярзи формалашмыш олдугда социал

мясулийят дя формалашмыш олур вя юз функцийасыны шяхсийятин дахили нязарят системи васитясиля шяйата кечирир.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin əksəriyyətində ictimai qiymətli, yüksək ideallar mövcud deyil. Onlarda intellektual və ümumi inkişaf çox aşağı səviyyədədi. Hüquq düşüncəsindəki nöqsanlardan başqa psixoloji və sosial-psixoloji xarakterli çatışmazlıqlar davranışda müəyyən məna kəsb edir. Bu mənada acgözlük, mərhəmətsizlik, qərarlılıq, egoizm, həddindən ziyadəşöhrətpərəstlik, qəddarlıq, intellektual kütlük, qısqanclıq kimi hisslər xüsusi rol oynayır. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, xuliqanlıqda ittiham olunanların 44,2%-i bu cinayəti inciklik və intiqam hissi, 6,6%-i qısqanclıq hissini təsiri altında törətmişlər. 28,2%-inin isə zərərçəkənə qarşı şəxsi qərəzliyi vardı. Psixoloji nöqsanlar da cinayətin törədilməsinə xidmət edə bilər. Belə ki, onlar keçmiş təsirlərlə determinasiya olunmaqla sosial-psixoloji proseslərin, vəziyyət və keyfiyyətlərin mürəkkəb sistemində müəyyən dəyişikliklər yaradır. Düzdür, bu sistemin müxtəlif komponentləri insanın davranışında, onda ayrı-ayrı nöqsanların yaranmasında heç də eyni rol oynamır. Bunlardan bir qismi müvəqqəti psixoloji proseslər və vəziyyətlərdi. Onlar müsbət təsirə daha çox və asan məruz qalırlar. Sonda isə normallaşdırılır. Digərləri isə davranışın əsas xətləri hesab olunur, tədricən mənəvi simanın əsas xüsusiyyətlərinə çevrilir və onların aradan qaldırılması üçün uzunmüddətli təsir tələb edir. Məhz sosial-psixoloji keyfiyyətlərin məcmusu ilə insanın davranışı xarakterizə olunur. İndiyə qədər biz ümumilikdə hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr haqqında danışırıq. Burada həmin ifadənin geniş məzmunu nəzərdə tutulur. Yəni həm cinayət törədərək məsuliyyətə cəlb olunan, həm də cəlb olunmayan insan haqqında danışılırdı. Axı hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr onların törətdikləri cinayətin üstü açılmayan zamanı da mövcuddur. Təbii ki, məhkəmə psixologiyasını bir tərəfdən cinayətin törədilməsi ilə bağlı olan sosial-psixoloji hadisələr, cinayətkar fəaliyyətində və ya fəaliyyətsizliyində antisosial istiqamətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının sosial-psixoloji və psixoloji qanunauyğunluqları, digər tərəfdən isə cinayətkar şəxsiyyətin keyfiyyət və xüsusiyyətləri maraqlandırır. Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin əsaslı şəkildə öyrənilməsi zəruriyyəti

məhkəmə-hüquq və məhkəmə-prosessual qanunvericiliyinin tələbatlarından irəli gəlir. Eyni zamanda, bu, istintaq və məhkəmə təcrübəsinin zəruri ehtiyacları ilə izah olunur. Çünki hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyəti haqqında məlumatların toplanması müstəntiq və hakimlərə istintaq və məhkəmə işlərinin keçirilməsinin daha əlverişli, effektiv üsul və vasitələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji keyfiyyətlərinin öyrənilməsi ittihamın irəli sürülməsi məsələsini daha dərinə, hərtərəfli və obyektiv həll etməyə, törədilən cinayati daha düzgün qiymətləndirməyə, cinayətə ədalətli cəza ölçüsünü müəyyən etməyə, ən əsası isə şəxsiyyətin məhkəmə-prosessual fəaliyyətin subyekt qismində iştirakından asılı olaraq onun psixoloji və sosial-psixoloji keyfiyyətlərində baş verən dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir.

Bu xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı aşağıda qeyd etdiyimiz məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

1. Müəyyən psixoloji vəziyyətlərin yaranmasına gətirib çıxaran prosesual hal;
2. Şəxsin xarakterinə təsir göstərə bilən müəyyən psixoloji keyfiyyətlərin mövcudluğu;
3. Törədilmiş cinayətə, istintaq və məhkəmə işinə, məhkəmə-prosessual fəaliyyətin digər subyektlərinə münasibət;
4. Baş verə biləcək nəticələrin təhlükəsinin dərki, müəyyən daxili gərginlik.

Bu prosesin bütün mərhələlərində hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin davranışı onun şəxsiyyətinin bütün tərəflərinin (fikir, hiss, xarakter, iradə, bacarıq, maraq, əxlaq normaları və dünyagörüşü və s.) qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir.

Bütün bu tərəflər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan yeniyetmənin şəxsiyyətinin düşdüyü vəziyyətin prizmasından təzahür olunur. A.F.Koninin fikrincə, unutmamaq olmaz ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr demək olar ki, heç vaxt sakit vəziyyətdə olmur. Qapalı həbsxana şəraitində uzun həftələrin, ayların intizarı məhkəmə hökmü qarşısındakı qorxu, özünə və yaxınlarına görə keçirdiyi xəcalət

hissi müttəhim yerindəəyləşən adama sarsıdıcı və ya həyalandırıncışəkildə təsir edir.

L.E.Vladimirov isə yazır ki, hüquqpozuntusu onu törədəni rahat buraxmır. O, mənəvi sakitliyini itirir, törətdiyi əməl haqqında fikirlə yatıb - oyanır. Mən elə bir insan tanımıram ki, cinayət vasitəsilə xoşbəxtliyə nail olsun.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bəzi ədəbiyyatlarda çox düzgün göstərilir ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin tam öyrənilməsi, onun törətdiyi cinayətin düzgün müəyyən olunması, cəzanın müəyyənləşməsi və onun yenidən tərbiyəsinin effektivliyi bir-birindən asılıdır. Bu, nəhayət, cinayətkarın ilkin istintaq və məhkəmə zamanı aparılan işin daha düzgün taktikasının seçilməsinə, müdafiənin təşkil olunmasına imkan verir. Bununla belə prosessual və məhkəmə-psixoloji ədəbiyyatda hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin öyrənilməsi proqramı hələ ki, mövcud deyil. Güman edirik ki, bu proqram bir neçə istiqamətdən, hər şeydən əvvəl yeniyetmədə cinayətkar niyyətlərin yaranması və onun xarakterinin, istiqamətinin öyrənilməsindən ibarət olmalıdır. Qanunazidd hərəkətlərin psixoloji və sosial-psixoloji əsaslarının təhlilində yönəlişlər (ustanovkalar) çox vacib yer tutur. Bu ilk növbədə onunla izah olunur ki, yönəlişlər davranışı müəyyən edir. Çünki o, qoyduğu məqsədə nail olmağa çalışan şəxsin fəallığınıəks etdirir.

Proqramın ikinci hissəsi konkret cinayətkarın şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinin, onların cəmiyyətdə ideal davranış normaları ilə müqayisəsi nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsinə həsr olunmalıdır. Bu mənada söhbət bir tərəfdən cinayətkar şəxsiyyətinin müsbət keyfiyyətləri, digər tərəfdən isə onda baş verən davranış qüsurları haqqında gedə bilər. A.V.Dulov çox düzgün qeyd edir ki, cinayətkarın şəxsiyyətinin müsbət xüsusiyyətləri də var. İstintaq prosesi, baş verən hallar, münasibətlər cinayətkarın şəxsiyyətinin müsbət keyfiyyətlərinin aşkar olunmasına, möhkəmlənməsinə və inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir.

Eyni zamanda, cinayətkarın şəxsiyyətinin yaranmasına gətirib çıxaran nöqsanlar kompleksi, ən əsası isə sabit nöqsanlar hərtərəfli öyrənilməlidir. A.Q.Kovolyov bu növ nöqsanlara hərislik, insan həyatına tam biganəlik, kobudluq, əsəbilik, həyata laqeyd münasibət, intellektual kütlük, qəddarlıq və başqalarını aid

edir. Alimlər bu kimi halları sosial-psixoloji nöqsanlar hesab edir. Psixoloji proseslərə gəlinə, onlar normada qalır. Çünki biz cinayətkarın şəxsiyyətinin yaddaşında, zehində, təxəyyülündə, emosiya və iradi hərəkətlərində heç bir nöqsanın şahidi olmuruq. Düzdür, bəzi cinayətkarlarda professional müşahidə qabiliyyəti və təfəkkürü daha çox inkişaf edib. Elmi ədəbiyyatda hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyəti üçün xarakterik olan sosial-psixoloji cəhətləri ümumiləşdirmək haqda fikirlərlə rastlaşırıq.

Bunlara işin nəticəsi ilə maraqlanmaq və bununla bağlı olan fəal və ya passiv davranış, baş verə biləcək nəticələr qarşısındakı qorxu hissi, ruh düşkünlüyü, əksər hallarda könüllü olaraq öz günahını etiraf etməmək istəyi, həddən ziyadəəsəbilik, əsəbi gərginlik, diqqətin kəskinləşməsi və s. aiddir. Bu cəhətlər bir çox amillərdən asılıdır. A.V.Dulov onları fərqləndirərkən şəxsi keyfiyyətləri, törədilən cinayətlə bağlı situasiyanın yeniliyini, törədilən cinayətə münasibəti, seçilmiş davranış xəttini, yaranan psixoloji münasibətlərin xüsusiyyətlərini, işin materialları haqqında xəbərdarlıq dərəcəsini, istintaq prosesində yaranan halları fərqləndirir.

Bununla da ilkin istintaq prosesində cinayətkarın şəxsiyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin özünü göstərməsi, onun prosessual vəziyyəti, istintaqın gedişinin şərtləri, ilkin istintaq zamanı onda yaranan narahatlıq dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Bütün bunlar müstəntiqdən cinayətkarın şəxsiyyətinə qarşı fərdi psixoloji yanaşma tələb edir. Cinayətkar şəxslə işin bu mərhələsində müstəntiqin əsas vəzifəsi onun davranışında, mülahizələrində, insanlara münasibətində, ictimai və hüquq qaydalarına münasibətində olan bütün özünəməxsusluqları nəzərə almaqdan ibarətdir. Ancaq bütün gördüklərini və eşitdiklərini işin materialları və şəxsi keyfiyyətlərlə təhlil edib, müqayisə aparmaqla hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyəti haqqında düzgün və obyektiv nəticə çıxarmaq olar. Buna görə də ilkin istintaq zamanı sakitlik, təmkin, hüquqazidd davranışa yol verən yeniyetməyə diqqət göstərmək lazımdır. İstintaqın aparılması öz-özlüyündə konkret hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinə güclü qıcıqlandırıcı ola bilər.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji xarakteris-

tikası hüquqi, sosial-psixoloji ədəbiyyatda dəfələrlə müzakirə olunan cinayətkarın şəxsiyyətinin məhkəmə tədqiqatının məqsədləri və həcmi ilə bağlı məsələ də böyük əhəmiyyət kəsb edir.[51, 597]

Bizi daha çox məhkəmə təhqiqatı zamanı hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji və sosial-psixoloji cəhət və keyfiyyətlərinin öyrənilməsinin həcmi məsələsi maraqlandırır.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin sosial-psixoloji keyfiyyətlərinin öyrənilməsi konkret cinayət işinin məhkəmə tədqiqatında əhəmiyyətli yer tutmalıdır. Sözsüz ki, hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin həm ilkin istintaq prosesində, həm də məhkəmədə - psixoloji və sosial-psixoloji təhlili ancaq o vaxt qiymətli ola bilər ki, bu bütün iş materiallarının əsasında və onlarla sıx əlaqəli şəkildə həyata keçirilsin. Məhz bu cür psixoloji və sosial-psixoloji təhlil məsələnin həllinə səbəb ola bilər. A.F.Kon qeyd edirdi ki, qanun tələb edir ki, güzəştlər baş verən hadisələr əsaslanmalıdır. Amma bütün bunların arasında ən əsas yer tutan cinayətkarın özüdür. Buna görə dəgər onun həyatında, şəxsiyyətində, hətta xarakterinin zəif cəhətlərində siz güzəşt üçün əsas tapa bilsəz, ittihamın sərt səsinə mərhəmət səsini dəlavə edə bilərsiniz.[34, 231]

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji və sosial-psixoloji xarakteristikası, ilk növbədə, cinayət tərkibi ilə sıx əlaqəli şəkildə tədqiq olunan və müəyyən şəraitdə özünü göstərən şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Düzdür, məhkəmə tədqiqatı zamanı da cinayətkarın şəxsiyyətinin sosial-psixoloji xarakteristikası məhkəmə tərəfindən psixoloji xarakteristika ilə yanaşı nəzərdən keçirilir.[24, 132]

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin vacib sosial- psixoloji əlamətləri eyni zamanda, onun psixoloji qiymət göstəricisi hesab olunur. Vəxsinə cinayətkarın şəxsiyyətinin iradə, temprament, xarakter və digər psixoloji keyfiyyətlərinin aşkar və tədqiq edilməsi insanın əsl sosial-psixoloji məğzini qiymətləndirməyə imkan verir. Burada hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin xarici-sosial və psixoloji keyfiyyətlərini tədqiq etməklə yanaşı, onun daxili dünyası ilə də tanış olmaq, keçmiş həyatından tədqiq oluna biləcək hər şeyi (sözsüz

ki, əgər bu hadisələrin törədilən cinayətləəlaqəsi varsa) cinayət faktı ilə tutuşdurmaq lazımdır.

Əsas məsələ cinayət səbəblərinin dərinədən təhlili, fərdi-psixoloji keyfiyyətləri nəzərə almaqla cinayətkarın şəxsiyyətinin davranışının qiymətləndirilməsidir. Məhz bu cür yanaşma işi hərtərəfli, tam, obyektiv tədqiq etməyə, cəzanı qanuni və məqsədyönlüşəkildə tətbiq etməyə, cinayətin törədilməsinə gətirib çıxaran səbəblərin aradan qaldırılmasına kömək edəcək. Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji cəhət və xüsusiyyətlərinin, cinayət törədilən zaman onun psixoloji vəziyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi cinayətin növünü düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Əgər söhbət hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərindən gedirsə, problem iki aspektdən öyrənilməlidir. İlk növbədə, cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji xarakteristikası sözün geniş mənasında tədqiq olunmalıdır. Öyrənilməsi lazım olan digər məsələ cinayət törədən şəxsin məhkəmədəki davranışının psixoloji təhlilidir.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edən başqa bir amil - tətbiq oluna biləcək cəzanın təhlükəsinin dərki, müəyyən daxili gərginlik hesab olunur. Cinayət məsuliyyətinə cəlb olunanın davranışının psixoloji təbiəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən ittihamlardan məyus olmuş insan bir qayda olaraq baş verənlərin xəcalətini yaşayır. Təcrübə göstərir ki, insan nə dərəcədə ağır cinayət törətməsinə baxmayaraq, başqalarının gözündə daha yaxşı olmağa çalışır. Cəzanın qorxusu, ondan qaçmaq istəyi məhkəmənin istintaq prosesində imkan daxilində aradan qaldırdığı daxili gərginliyi yaradır.

Biz hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən yalnız bəzi sosial - psixoloji mexanizmlərə toxunduq. Bu məsələlərin öyrənilməsi cinayətkarlıqla mübarizənin yeni yollarının axtarılıb tapılmasına, istintaq işlərinin dərinədən və hərtərəfli, obyektiv aparılmasına, cinayətin baş verməsinə gətirib çıxaran səbəblərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

2.2 Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının şərtləri

Məlumdur ki, şəxsiyyətin formalaşması prosesi vasitəli xarakter kəsb edir. Fərd, ictimai münasibətləri özünün aktiv fəaliyyəti vasitəsilə mənimsəyir. Bu nöqtəyi-nəzərdən fəaliyyət şəxsiyyətin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Şəxsiyyət formalaşdıqca fəaliyyətin xarakteri dəyişilir. Yəni şəxsiyyətin təlabatları əsasında fəaliyyətin motivləri formalaşır, “motiv - məqsəd” vektoru əmələ gəlir və o fəaliyyətin əsas struktur vahidinə çevrilir. Bundan asılı olaraq fəaliyyətin tərkibinə daxil olan bütün idrak proseslərinin də xarakteri dəyişilir. Onlar şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Beləliklə də, fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin təlabat-motivasiya, emosiya və idrak sahələri bir-birinə nüfuz edir, onlar tədricən qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməyə başlayır.

Qeyd edək ki, şəxsiyyətin quruluşunda obyektiv və subyektiv olanın dialektikası özünü büruzə verir. Maddi (obyektiv) şərait öz-özlüyündə təcrübə fəaliyyəti üçün stimula ola bilməz. Maddi şəraitlə hüquqazidd olan hərəkətlər arasındakı əlaqə vasitəli xarakter daşıyır. Obyektivlik yalnız şüurda əks olunaraq, ideal davranış motivi formasını aldıqdan sonra hərəkət stimulu səviyyəsinə qədər qalxır. Bununla da istənilən növ fəaliyyətdə olduğu kimi, hüquqazidd olan hərəkətlərin əsasında da həmişə vadaredici səbəblər sistemi dayanır. Bu baxımdan istənilən, o cümlədən, hüquqazidd fəaliyyət həmişə müəyyən psixoloji və sosial-psixoloji çalara, motiv və məqsədli spesifikasiyaya malikdir. Bir çox hallarda şəxsiyyətin bu və ya digər xüsusiyyətləri mahiyyət etibarilə insan davranışında müəyyən sapdırmalara gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində hüquqazidd hərəkətlərin törədilməsinə şərt olur. Buna görə də cinayətdə müəyyən kriminaloji və prosessual əhəmiyyətli fərdi xüsusiyyətlər və psixoloji cəhətlər əks oluna bilər. A.A.Qersenzonun sözlərilə desək, psixoloji və sosial-psixoloji cəhətlər tədqiqatçıya cinayətin törədilməsinə gətirib çıxaran səbəbləri öyrənməyə imkan verir. [61, 297]

Бинайят гядян вя ещтийатсызлыгдан, габагъадан планлашдырлымьш вя йа гяфлятян щяйата кечириян, щямин шяхс цццн ганунауйьун вя йа тядадцфи олур. Бея бинайятляр игсади мцнасибятляр сферасында, социал-мяищят

сферасында, цмумвятяндаш вя хидмати вязифяляр сферасында тюрядиля биляр.

Инсанын щярякятини, щямчинин ъинайят щярякятини, онун психолоэийасыны дярк етмядян, психоложи механизмярин, социал-психоложи просеслярин сябьабини билмядян анламаг мцмкцн дейил. Няйя эюря мящз бу шахс щямин ъинайяти тюрядиб? Бу суаллара ъаваб вермяк цццн онун ъинайятин тюрядилмясиня вадар едян шахси кейфийятляр системини аращдырмаг lazımdır.

Ъинайят щярякятинин ясасында бу вя йа диэяр сябьабляр дурур. Щцгуг-щцнаслар бесаб едир ки, ъинайят ясаян гисас, тамаш, гыганълыг сексуал мягсядлярлэ тюрядилир. Бяс щансы дярин психоложи amillər бу сябьабляри якс етдирир? Онларын субйектив мянасы несədir?

Бурада щямин синауэткарын сярвят мейли, синауэт ямялинин мотивасийасы мцщцм рол ойнайыр. Йяни сани юз синауэткар ямяли иля юз мягсядиня наил олурса, йяни истядийи мадди сярвятляри яля кечирмяйя наил олурса, онда санки «ишин хатириня», мягсядин щяйата кечмяси наминя едилян гяддарлыг онун нязяриндя «юзцнц дьорулдур». Чцнки щяйатынын мянасы щесаб етдийи мягсядя, амала, гяддарлыг щесабына олса да чатмыш олур. Чцнки онун шахсийятинин истигамяти вя сярвят мейли чох guclu дахили тящрикедисі кими ону аьыр синауэтя, гяддарлыьа йуварлайыр. Йяни сярвят меййляри системи шахсийятин истигамятинин мязмун тяряфини тяшкил едир вя онун щяйата, эерчяклийя мцнасибятинин дахили ясасларыны ифадя едир. Синауэткар шахсийятинин сярвятляр системиндя шахси, егоист мягсяд вя тящриклярля щяртлянян мадди сярвятляр ядя етмяк йюнцмц о дэгесədə доминантлыг кясб едир ки, онларын ядя едилмяси наминя йол верилян гяддарлыглар, гаршыяа гойулмуш мягсядя наил олмаг цццн васитя ролуну ойнайыр вя онун нюгтейи – нязяринся щямин васитядян истифадя етмямяк ону ясас мягсяддян узаглащдыра биляр. Бурада щцгугазидд вя антиictimai мягсяд вя мотив бейиндя доминантлыг кясб едир вя инсаны аьыр синауэтляря сювг едир.

Мотивлярлярдя сябэблярин истигамятини мцяййян едян тялябляр конкрендир. Бир инсанда сайсыз-щесабсыз тялабат ола билмяз. Лакин мотивасийа сферасында зянэинлик онларын мцхтялифлик, гаршылыглы тамлыг сферасында айдынлашыр. Онлар ися юз араларында гаршылыглы тясир йарадыб, мцгавимяти эцьяндирир вя йа зяифлядир. Бцтцн бунларын нятиьясиндя ъинайят щярякяти тюрядила биляр.

Bu sahədə tədqiqatları olan prof. V.N.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin motiv və məqsədinin anlanması üçün zərərçəkən, ilk növbədə, həyat, güzəran təcrübəsinə, intim həyata dair zəngin məlumatla malik olmalı, təqsirləndirilənin ayrı-ayrı hərəkətləri arasındakı əlaqə və asılılıqları düzgün inikas etdirməli və bunların əsasında yaranmış şəraiti bütövlükdə təhlil etməyi bacarmalıdır. Başqa sözlə, zərərçəkənin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin əhəmiyyətini anlaması üçün o təqsirləndirilənin əsil niyyətini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır”. [19, 23]

Мотивин, башга сюзля дахили тящрикедиси амиллярин ойанмасы вя фяаллашмасы ейни вахтда мягсяди формалашдырыр, мцяййян едир. О, субйекти мягсядя наил олмаьа доьру истигамятляндирир. Щцгуг мцтяхяссисляри щаглы олараг гейд едирляр ки, мотивя дярк олунмуш тялябат кими бахмаг, конкрет синауэтин сябябини ачмаьа, ону доьуран сябябляри арадан галдырмаьа кюмяк едир. Щямин сэхэтляри цмумиляшдиряряк профессор Ф.Й.Сямьяндяров эюстярир ки, «Беяликля синауэтин мотиви icimai тящцкяли ямяли тюрятмяйя гятиййят йарадан, конкрет ямялдя маддияшян дярк олунмуш марагдыр» [16, 96]

Psixoloji сэхэтдян ися бир мцщцм сэхэт нязря алынмалыдыр ки, мотиви айдынлашдырмадан инсанын мцяййян мягсядя ня цццн чатмаьа сйя етдийини, беяликля, ямял вя давранышынын, щярякятинин ясил мянасыны анламаг мцмкцн дейилдир. Мотив инсанын щцурлу фяалийятинин нцвясидир. Елэсэ дя синайи давранышын мянбйяи, онун щярякятвериси гцввясидир.

Görkəmli tədqiqatçı V.S.Dagel bütün cinayət motivlərini üç qrupa ayırır. O,

birinci qrupa ictimai təhlükəli motivləri daxil edir:

- Antidövlət motivləri.
- Şəxsi motivlər.
- Dini motivlər.

Bu motivlər hüquqi cinayət xarakteri daşıyır. Onlar cinayət məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi və cəzanın tətbiqi zamanı nəzərə alınır. B.S. Dagele ikinci qrupa ictimai neytral motivləri daxil edir. Bura zərərçəkənin düzgün olmayan hərəkəti ilə bağlı inciklik, utancaqlıq, yazıqlıq, maddi maraqlar və s. aiddir. Üçüncü qrupa aid olanlar ictimai səmərəli motivlər kimi xarakterizə olunur. Bu motivlər cinayəti yumşaldan hallar kimi nəzərə alın bilər. [20, 24]

Aydındır ki, motiv davranışın subyektiv əlamətləri sferasına daxil olsa da öz-özlüyündə nə ictimai təhlükəli, nə də xeyirli ola bilər. Beləliklə, məhz sosial-psixoloji məzmun əsasında cinayət motivlərinin təsnifatı qurulmalıdır. Sosial-psixoloji məzmun və əxlaqi-etik qiyməti nəzərə almaqla cinayət motivlərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- İdeya-siyasi xarakterli motivlər.
- Egoizmin müxtəlif formalarını təşkil edən motivlər.
- Alçaq məzmunu olmayan motivlər.

I qrupa aid motivlər insanın dövlət və ictimai quruluşa münasibətini xarakterizə edir.

II qrupun motivləri daha çox cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Onlar şəxsiyyətlə daha sıx bağlıdır və onun individual-psixoloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.Əliyevə görə, bu motivlər daha çox məsuliyyəti artıran hallar kimi qəbul edilməlidir. Bu qrupun daha geniş yayılmış motivləri sırasına qisas, qısqançlıq, acıq daxildir. Alçaq məzmunlu motivlər cinayətin baş verməsinin səbəbləri kimi çıxış edir. [19, 14]

Yetkinlik yaşma çatmayan uşaqlar isə alçaq içkilərin təsiri altında cinayət törədirlər. Bunun motivi isə spirtli içkiyə olan tələbatdır. B.Əliyevin fikrincə, cinayətin törədilməsində iradə də mühüm rol oynayır. İradə şəxsiyyətin davranışını

nizamlayan şüurlu məqsədyönlülükdür: “İradənin inkişafı davranış motivlərinin seçilməsinə, müxtəlif motivlərin mübarizəsində müəyyən qərara gəlinməsinə xidmət edir. İradənin əxlaqiliyi mənəvi və hüquqi məsuliyyətin dərk edilməsi ilə müəyyən olunur”. [19, 14]

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət törədənlərin əksəriyyəti (bəzi patoloji hallar istisna olunmaqla) psixoloji planda olan digər insanlardan fərqlənmirlər. Onlar əksər hallarda başa düşürlər ki, törətdikləri cinayətin cəzasını çəkməli olacaqlar.

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, davranışdakı nöqsanlar sabit və qeyri-sabit, uzun və qısamüddətli, güclü və zəif olur. Bütün bu nöqsanların səbəbi də mövcud şərait ola bilər. Həmin şərait onun uzun və qısa müddətliliyindən asılı olmayaraq insana öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bu isə öz növbəsində cinayətin törədilməsinə gətirib çıxarır.

Yeniyetmələr özlərinin hüquqazidd davranışlarına izahat vermək üçün iki motivi əsas olaraq göstərirlər:

1. Şəxsi təcrübəsizlik-sosial mühitə uyğunlaşmamaq, dövlət və onun qanunvericiliyi haqqında kifayət qədər məlumatı olmamaq. Bu motivin əsasında əksər hallarda yeniyetmənin mənəvi cəhətdən dolğun olmaması, çətin keçirilən uşaqlıq dövrü və gələcək haqqında düşünmək arzusunun olmaması dayanır.
2. “Ətrafdakıların mənfi təsiri” və vəziyyətin tələblərinə uyğun olaraq yeniyetmə tamamilə çarəsiz şəkildə qaldığını və məcburiyyətdən çıxış edərək hüquqazidd davranış nümayiş etdirməsi fikrini irəli sürür. Bir qayda olaraq bu motivin özəyində törədilmişmələ görə məsuliyyətdən boyun qaçırma dayanır.

Yeniyetmələr tərəfindən öz hüquqazidd davranışlarına bəraət qazandırmaq üçün iddia etdikləri və əsaslandırdıqları motivlərin əksəriyyəti də yuxarıda sadalananlar kimi şəxsi məsuliyyətdən qaçma və davranışlarının ictimai təhlükəlilik səviyyəsinin dərk edilməməsi ilə bağlıdır.

III FƏSİL.YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞLARININ EKSPERİMENTAL PSIXOLOJİ TƏDQIQI

3.1. Tədqiqat metodikasının seçilməsi prinsipi və təsviri

Tədqiqatın əsas məqsədi hüquqaziddi davranışın əsas xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarət olmuşdur. Bu zaman hüquqazidd davranışın psixologiyasının problemlərinin hərtərəfli və dərk edilməsi kimi məsələləri ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Aparılan tədqiqatın məqsədi islah-əmək müəssisələrində cəza çəkən yeniyetmələrin islahını düzgün təşkil etmək, onların cəmiyyətə, qanunlara münasibətini dəyişmək, cinayi əməllə bağlı formalaşmış stereotipləri və adətləri dağıtmaq, yeniyetmələrin fərdi fərqləri, yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların islah edilməsini asanlaşdırmaqdan və islah-əmək müəssisələrində sağlam psixoloji iqlim yaratmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatda belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, yeniyetmələrdə cinayi davranışının təzahürü bir sıra amillərlə yanaşı, onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə, ailədə qeyri- adekvat psixoloji iqlimlə, həmçinin yeniyetmələrin özünə, qanunlara, hüquq–mühafizə orqanlarına mənfi münasibəti və aqressivliyi ilə şərtlənir.

Tədqiqat işində əsas fərziyyə ilə yanaşı *бирявлавяфярзиййядяирялисцрцлмцшдцр*: müasir dünyada və cəmiyyətdə gedən qloballaşma, şəxsiyyətlərarası və qruplardaxili konfliktlər yeniyetmələrdə cinayətə meyilliliyi gücləndirir, onların islahını və yenidəntərbiyə işini çətinləşdirir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını araşdırılan problemlə bağlı müxtəlif psixoloji tədqiqatlarda irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar təşkil edir. Гаршыа гойулан вязифлярин йериня йетирилмяси вя илкин мцддяаларын йохланылмасы, онларын кейфиййят вя кямиййят тящлили цчцн müxtəlif психоложи тядгигат методlardan истифадяедилмищдир.

Tədqiqatda sosial- psixoloji adaptasiyasının diaqnostikasы (K.Rocers,R.Daymond),A.Bass-A.Darkmetodikasına görə aqressiyanın diaqnostikasы, Karl Leonqardın xarakteroloji sorgusundan istifadə edilmişdirTədqiqat Bakı şəhəri Xətai rayonu, 4 saylı Cəzaçəkmə Müəssisəsində keçirilib.

Тядгигат islan-əmək müəssisələrində tərbiyə alan 60 nəfər (30 oğlan-30 qız) yeniyetməni ящатя етмищдир.

Psixoloji ədəbiyyatda hüquqazidd davranışın dəqiq ekvivalentləri mövcuddur, asosial davranış və deviant davranış bu sıradandır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün bir mühüm cəhəti də qeyd edək. Məsələnin tarixinə aid verdiyimiz xülasə göstərir ki,hüquq psixologiyasında hüquqazidd davranış problemi ayrıca problem kimi daim tədqiq olunmuşdur. Ayrı-ayrı məqalə, kitab və dissertasiyalarda müxtəlif məsələlərləlaqədar olaraq hüquqazidd davranış probleminin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm olan bir çox məsələlərə toxunulmuşdur. Son zamanlar hüquq psixologiyasında aparılmış tədqiqatlar müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin əsərlərin geniş tarixi xülasəsinin verilməsini lazım hesab etmirik, biz məsələnin tarixinə aid qısa xülasə ilə məhdudlaşmağı məqsədəuyğun hesab etmiş, lakin ayrı-ayrı məsələləri şərh edərkən müvafiq tədqiqatların nəticələrini də qısa nəzərdən keçirmişik. Bu, müvafiq faktlarıətraflışərh etmək vəümumiləşdirmək üçün bizə geniş imkan vermişdir.

Biz həmin tədqiqatları yüksək qiymətləndiririk və belə hesab edirik ki,

hüquqazidd davranış hüquq psixologisiyanın hələ kifayət qədər öyrənilməmiş böyük elmi-praktik əhəmiyyətə malik problemlərindən biridir. Biz tədqiqatın əsas məqsədi kimi yeniyetməlik yaşında cinayi davranışın xüsusiyyətlərinin tədqiqini ön plana çəkməyi nəzərdə tutmuşuq. Belə bir mürəkkəb psixi strukturun öyrənilməsi adekvat tədqiqat metodikasının hazırlanmasını tələb edir.

İlk növbədə bir cəhət qeyd edilməlidir ki, istər keçmiş sovet psixologiyası elmində, o cümlədən, respublikamızda, istərsə də müasir psixologiya elmində cinayi davranışın öyrənilməsi ilə bağlı bir neçə adekvat tədqiqat metodikası hazırlanmışdır.

Mövcud tədqiqat metodikalarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, onların əksəriyyəti cinayi davranışın müxtəlif xüsusiyyətlərini ölçməyə yönəlmişdir. Bizim fikrimizcə adekvat tədqiqat metodikasının hazırlanması üçün ilk növbədə mövcud olan metodikalardan uyğunlaşdırılmış formada istifadə etməklə yanaşı, problemin spesifik cəhətlərini nəzərə almaqla daha əlverişli yol və vasitələrdən istifadə etmək, yəni problemin eksperimental planda öyrənilməsini sadələşdirən metodikanın hazırlanması zəruridir.

Belə bir metodikanın hazırlanması, hər şeydən əvvəl, tədqiq edilən problemin spesifik xüsusiyyətlərini, yəni tədqiqatın adekvat modelini və başlıca tələblərini nəzərə almağı zəruri edir. Bununla əlaqədar olaraq, problemin konkret tədqiqat metodikası onun aşağıdakı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəlməlidir:

1. Elmi ədəbiyyatda problemə yanaşmaları təhlil etmək.
2. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının strukturunu müəyyənləşdirmək.
3. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının şərtlərini müəyyənləşdirmək.
4. Cinayətkar qrupun üzvləri olan yeniyetmələrin temperament tiplərinin, aqressivlik dərəcəsinin, adaptasiya dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi.

5. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının qarşısının alınmasının yol və vasitələrinin aşkar edilməsi.

Qarşıya qoyulmuş həmin vəzifələr müxtəlif metodların tətbiqi ilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqat prosesində müşahidə, obyektiv surətdə təsbit edilmiş faktların təhlili, test və sorğu metodlarından istifadə edilmişdir.

Metodikanın tətbiqində yerli şərait, etnik zəmin və xüsusiyyətlər, yeniyetmələrin spesifik xüsusiyyətləri dəqiq surətdə nəzərə alınmışdır.

Beləliklə, eksperimental qruplarda 30 nəfər kişi və 30 nəfər qadın cinsinə aid olmaqla olmaqla cəmi 60 nəfər şəxs-yeniyetmə iştirak etmişdir.

Tədqiqata başlamazdan əvvəl «tədqiqata hazırlıq mərhələsi» aparılmışdır. Həmin mərhələnin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

a) tərtib olunmuş metodika yeniyetmələrdə hüquqa zidd davranışın xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verirmi; yəni metodikanın sınaqdan çıxarılması;

b) hazırlanmış metodik üsul və materiallar seçilmiş yeniyetmələrin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun gəlirmi?

v) tədqiqat metodikasını qarşıya qoyulmuş tədqiqat vəzifələrinə adekvatdırımı?

Bununla bərabər, hazırlıq mərhələsində tədqiqat obyektini kimi seçilmiş yeniyetmələrlə zəruri yaxınlaşma və ünsiyyət şəraiti yaradılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı hazırlıq mərhələsində müşahidə metodundan geniş istifadə olunmuşdur.

Biz xarici ölkə psixoloqlarına istinad edərək müşahidədən tədqiqatın aparılması zamanı əsas üsullardan biri kimi istifadə etmişik. [47, 149] İnformasiya toplamaq üsulu kimi, müşahidə paralel olaraq həm yeniyetmə oğlanlar, həm qızlar arasında aparılmışdır.

Tədqiqat prosesində ilkin informasiya toplamağın həm əsas, həm də əlavə metodu olan müşahidənin bir neçə növündən istifadə etmişik.

Tədqiqat prosesində «iştiraklı müşahidə»dən, yəni tədqiqat obyektini kimi seçilmiş yeniyetmələrin dərslərində, keçirdikləri tədbirlərdə bilavasitə iştirak etmək, onların müzakirəsinə fəal surətdə qoşulmaq sayəsində bizi maraqlandıran cəhətlərlə bağlı sualların verilməsi, rəy və mülahizələrin öyrənilməsindən geniş istifadə edilmişdir.

Bundan başqa, tədqiqat prosesində strukturlaşdırılmış və sistemativ müşahidə növlərindən istifadə etmişik. Daha dəqiq desək, eksperimental tədqiqatda strukturlaşdırılmış (nəzarət olunan) sistemativ müşahidədən istifadə olunmuşdur.[55, 147]

Şübhəsiz ki, müşahidə materiallarının sadəcə olaraq nəzərdən keçirilməsi əksər hallarda «kifayət qədər dərin xarakter daşımır»[55, 147], hadisələrin geniş planda təhlili və şərhinə çevrilir.

Bunu nəzərə alaraq, biz obyektiv surətdə təsbit edilmiş faktların (yeniyetmələrin hərəkət və davranışının) təhlilinə informasiya toplamağın əsas metodlarından biri kimi xüsusi əhəmiyyət vermişik. Bu məqsədlə müşahidə yolu ilə müəyyənləşdirdiyimiz empirik faktların mahiyyətinin ətraflı aydınlaşdırılmasına, başqa sözlə, obyektiv surətdə təsbit edilmiş faktın nəinki tarixi, həm də yaranma şəraitini öyrənməyə çalışmışıq. Beləliklə də, müşahidə əslində empirik surətdə müəyyənləşdirilmiş faktın öyrənilməsi kimi davam etdirilmişdir.

Müşahidə nadir hallarda informasiya toplamağın əsas metodu kimi çıxış edir. O, adətən digər metodlarla yanaşı tətbiq olunur və spesifik məqsədlərə xidmət edir. Tədqiqatın yalnız bir hissəsini təşkil edən müşahidə zəruri surətdə bütün tədqiqatın məqsədlərinə tabe olur.[55, 149]

Tədqiqat zamanı müşahidənin nəticələrini müxtəlif üsullar ilə: sorğu, test metodları ilə yoxlamışıq.

Tədqiqata başlamazdan əvvəl, yoxlama (nümunə) tədqiqatı aparılmışdır, bu zaman bəzi metod və üsulların düzgün seçilmədiyini aşkar olunmuş, sınaqdan

şəxslərlə keçirilən sınaq sorğularından sonra bu üsullar tədqiqat metodikasından çıxarılmışdır. İlk prosesdə, yəni tədqiqatın II mərhələsində götürülmüş metod və üsullardan tədqiqatın III mərhələsində yalnız 3 metod saxlanılmış və bu metodlar tədqiqatın həyata keçirilməsində tətbiq olunmuşdur.

Aşağıda keçirilmiş tədqiqatın seriyalar üzrə metodikası verilir.

Birinci seriya. Birinci seriyada eksperimental qruplarda sınınilan şəxslərin sosial adaptasiyası “Sosial- psixoloji adaptasiyasının diaqnostikası” (K.Rocers,R.Daymond) üsulu ilə öyrənilmişdir (bax: əlavə 1).

İkinci seriya. İkinci seriyada sınınilan şəxslərin aqressiya xüsusiyyətləri öyrənilir. Bu məqsədlə rəyi soruşulanlara A.Bass-A.Dark metodikası təklif olunmuşdur (bax: əlavə 2).

Üçüncü seriya. Bu seriyada Karl Leonqardın xarakteroloji sorğusundan istifadə edilmişdir. Bu, bizə sınınilanların xarakter xüsusiyyətləri haqda informasiya toplamağa imkan vermişdir. (bax: əlavə 3).

Tədqiqatın hər bir seriyası öz lüyündə nə qədər müstəqil və aktual problemləri öyrənmək məqsədi daşısa da, onları vəhdətdə götürmək lazımdır. Çünki bunların hamısı eyni bir prosesin müxtəlif cəhətlərini əhatə edir. Bu mənada da hər bir seriya digərini tamamlamalı və hüquqazidd davranışın inkişaf dinamikasının obyektiv mənzərəsini verməlidir.

Eksperimental qruplarda iş üçün əsasən səhər saatları seçilmişdir. Yəni rəyi soruşulan şəxslərin nisbətən sakit olduğu, yorğun olmadığı, yeniyetmələrin təlim fəaliyyətindən yorulmadığı dövrdə təşkil edilmişdir.

Tədqiqat olunacaq qruplarda rəyi soruşulanlarla səmimi münasibət, eləcə də psixologiya elminə maraq, müəyyən ünsiyyət yaradılmışdır.

Eksperiment apararkən məlum oldu ki, rəyi soruşulanların bəziləri suallara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, əsasən qız yeniyetmələrə aid olmuşdur. Bəzi yeniyetmələrin bir qismi müəyyən keyfiyyətlər haqda dəqiq təsəvvürə malik

deyildir. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: nüfuzlu, vasvası, islaholunmaz, daxili harmoniya və s.i.a. Şagirdləri sorğu vərəqəsi ilə tanış edəkən və təlimat verərkən biz həmin keyfiyyətləri də dolayısı ilə izah etməyə çalışmışıq.

Ümumiyyətlə, tədqiqat prosesində, oğlan yeniyetmələr daha çox fəal iştirak etmişlər.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatın metodiki üsul və proseduralarını təfsilatı ilə təsvir etdik. Bu metodikanın köməyi ilə qarşıda qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, elmi hipotezlərin yoxlanılması nəzərdə tutulur.

Güman edirik ki, həmin tədqiqat metodikasının tətbiqi sayəsində edilmiş materiallar hüquqazidd davranışın xüsusiyyətlərini aşkar etmək imkanı vermişdir.

3.2 Alınmış nəticələrin şərhı

İlkin olaraq K.Rocers, R.Deymondun “Şəxsiyyətin sosial-psixoloji adaptasiyası”nın diaqnostikasını aparıldı. Bu test islah koloniyasına yeni daxil olmuş yeniyetmələrin həbsxana mühitinə adaptasiyasındakı çətinlikləri aydınlaşdırmağa imkan verdi.

Təlimata görə, bu test sorğuda insanın həyat tərzi, təəssüratları, adətləri, davranış üslubu haqqında mülahizələr göstərilir. Sınanılan şəxs onların hər birini öz həyatı ilə müqayisə edə bilər. Yeniyetmələrə bildirildi ki, mülahizələri oxuyaraq onları öz adətləri, həyat tərzi ilə uzlaşdırmalıdırlar.

Testin aşağıdakı şkalaları vardır: adaptivlik; dezadaptivlik; yalançılıq; özünüqəbuletmə; özünü qəbul etməmək; başqalarını qəbul-etmə; başqalarını qəbul etməmək; emosional komfort, emosional diskomfort; daxili nəzarət, xarici nəzarət; dominantlıq; çərçivədə olmaq; problemdən qaçmaq.

Məlum oldu ki, şəxsiyyətin sosial-psixoloji adaptasiyasını diaqnostikasına görə hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin cavablarında hər şeydən əvvəl cinsi fərqlər özünü göstərir. Bəzi şkalalarda (doğruçuluq, başqalarını qəbuletmə,

dominantlıq) oğlanların, bəzilərinə isə qızların (adaptivlik, daxili nəzarət, problemdən qaçmaq) nəticələri daha yüksəkdir. Bütövlükdə oğlanlar bu dövrdə özünüməyyənləşdirməyə, qızlar isə mühitə uyğunlaşmağa daha çox meyillidirlər.

№	Göstəricilər	Yeniyyətlərin		Normalar (testə görə)	
		sayı oğlan - 30 nəfər	qız - 30 nəfər		
1	a	Adaptivlik	17	19	68-136
	b	Dezadaptivlik	13	11	
2	a	Yalançılıq	9	8	18-36
	b	Doğruçuluq	21	22	
3	a	Özünüqəbuletmə	22	21	22-42
	b	Özünü qəbul etməmək	8	9	14-28
4	a	Başqalarını qəbuletmə	23	25	12-24
	b	Başqalarını qəbul etməmək	7	5	14-28
5	a	Emosional komfort	11	10	14-28
	b	Emosional diskomfort	21	20	14-28
6	a	Daxili nəzarət	20	22	26-52
	b	Xarici nəzarət	10	8	18-36
7	a	Dominantlıq	13	11	6-12
	b	Çərçivədə olmaq	17	19	12-24
		Problemdən qaçmaq	16	22	10-20

Cədvəl 3.1. Cinayət davranışlı yeniyyətlərin şəxsiyyətinsosial-psixoloji adaptasiyasının göstəriciləri (K.Rocers, R.Deymonda görə)

Bu nəticələr əsasında cinayət davranışlı yeniyyətlərin əsas adaptasiya şkalaları üzrə göstəricilərini müəyyənləşdirdik. Həmin şkalalar bunlardır: “Adaptasiya”; “Özünüqəbul-etmə”; “Başqalarını qəbuletmə”; “İnternallıq”; “Emosional komfort”; “Dominantlığa cəhd etmə”

Şkalalar		1		2		3		4		5		6	
		üstün	zəif	üstün	zəif	üstün	zəif	Üstün	zəif	üstün	zəif	üstün	zəif
Tələbələr	Oğlan nəfər	17	13	22	8	23	7	20	10	11	19	13	17
	qız nəfər	19	11	21		25	5	22	8	10	20	11	19
Cəmi		36	24	43	17	48	12	42	18	21	39	24	35

Cədvəl 3.2. Cinayi davranışlıyeniyetmələrin şəxsiyyətin sosial-psixoloji adaptasiyasının diaqnostikası üzrə şkalalara görə yekun nəticələri

Bu test bizə cinayi davranışlıyeniyetmələrin emosional sahəsində yarana biləcək neqativ halları müəyyən etməyə imkan verdi. Bu məqsədlə testin şkalaları üzrə verilmiş əks anlayışların hansı emosional halı ifadə edə biləcəyini ayırd etdik.

- 1) dezadaptasiya: həyəcan, narahatlıq, sıxıntı, utancaqlıq, stress, tənhalığa meyil;
- 2) özünüqəbuletməmək- özündənnarazılıq, natamamlıq və səriştəsizlik hissi, özünüqiymətləndirmənin aşağı olması, özündən bədgümanlıq və s.;
- 3) başqalarını qəbul etməmək: eqosentrizm, qrupda qəbul edilməməkdən yaranan yadlaşma hissi, reallıqdan qaçmaq, təkəbbür, sıxışdırılma, təəssüf, təəccüb;
- 4) eksternallıq: sosial qiymətləndirmədən asılılıq, həyəcan, təşviş, qəbul olunma;
- 5) emosional diskomfort: həyəcan, qorxu, aqressiya, frustrasiya, təəssüf;
- 6) çərçivədə olmaq: frustrasiya, həyəcan, qorxu, təşviş, stress, suisidal meyl.

Tədqiqatımızın növbəti mərhələsi -cinayi davranışlı yeniyetmələrdə aqressiyanın aşkar edilməsi üzrə verilənlərdir (A.Bassın-A.Darkinin “Şəxsiyyətin aqressiyasının tədqiqi metodikası” üzrə).

		oğlan	qız	yekun
1	Fiziki aqressiya	7	5	12
2	Dolayı aqressiya	39	43	82
3	Əsəbilyə meyil	51	48	99
4	Neqativizm	28	31	59
5	İnciklik	34	27	61
6	Şübhəlilik	27	23	50
7	Verbal aqressiya	37	39	76
8	Günah hissi	19	25	44

Cədvəl 3.3 Cinayi davranışlı yeniyetmələrin aqressiyasının tədqiq edilməsinin nəticələri (A.Bass-A.Dark metodikasına görə)

A.Bass-A.Dark metodikası üzrə əldə edilən nəticələr:

Cinayi davranışlı yeniyetmələrdə şkalaların göstəricilərinin toplanması zamanı 2, 3 və 7-ci şkalalar üzrə yüksək göstəricilər aşkar edilmişdir. Deməli, cinayi davranışlı yeniyetmələrdə aqressiyanın frustrasiya olunmuş yüngül forması - əsəbilyə meyil daha üstündür. Bu cür pərdələnmiş aqressiya yolundan biri də dolayı aqressiyadır (68 %). İnciklik və şübhəliliyi də belə pərdələnmiş aqressiya növü saymaq olar (oğlanlarda – 50 %, qızlarda – 41 %).

Tədqiqatımızın növbəti – üçüncü mərhələsi Leonqard testi üzrə xarakterin diaqnostikasındır.

Leonqardın xarakteroloji sorğusunun nəticələrinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, cinayi davranışlı yeniyetmələrin 35,1 %-i (46 nəfər) qeyri-sabit, 31 %-i həyəcanlı, 29 %-i isə nümayişkar tip şkalası üzrə yüksək ballar toplamışlar.

Beləliklə, tədqiqatın başlanğıc mərhələsində tərəfimizdən, bizi maraqlandıran aşağıdakı parametrlər öyrənilərək nəticələr əldə edilmişdir:

- Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, yeniyetmələri cinayət törətməyə vadar edən amillər müxtəlifdir. Bu amillərdən ailə, məktəb, eyniyaşlı qruplar, kütləvi informasiya vasitələri və s. göstərmək olar.

- Müəyyən edildi ki, ailə üzvlərinin bir-birinə olan mənfi münasibəti, ailədə nəzarətin olmaması, kobudluq və digər amillər yeniyetmələrin cinayət törətməsinə gətirib çıxarır.

- Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, cəmiyyət fərdində cinayətkarlıq və cinayətə qarşı təzyiq və təhriklər yaradır.

- Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, cinayətkar yeniyetmələrin yenidən- tərbiyə olunmasında islah-əmək koloniyalarının rolu böyükdür. Bu baxımdan islah-əmək koloniyalarında çalışanların psixoloj biliyinin artırılması ilə yanaşı, həmin müəssisələrdə yeniyetmələrin islahı və yenidən tərbiyəsi üçün müsbət psixoloji şərait yaradılmalıdır.

- Müəyyən edildi ki, cinayətkar qrupun üzvləri olan yeniyetmələrin şəxsiyyətində aqressivlik qeyri-adekvatdır.

- Müəyyən edildi ki, cinayətkar qrupun üzvləri olan yeniyetmələr sosial adaptasiyada çətinliyi hiss edir, gec uyğunlaşırlar.

- Yeniyetmələri cinayi davranışa təhrik edən amillər vaxtında müəyyən edilib aradan qaldırılmazsa, cinayətin törədilməsi situasiyaları artar və cəmiyyət üçün faydalı olmayan tendensiyaların çoxalmasına zəmin yaranar.

3.3. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının qarşısının alınmasının yol və vasitələri

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrə təsir üsulları necədir? Bunun üçün hansı yol və vasitələrdən istifadə edilir?

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmənin ilkin olaraq daxil olduğu qrupa diqqət yetirilməlidir. Həmin qrupda və ya dəstədə bu və ya digər yeniyetmənin asosial davranışına qrup üzvlərinin münasibəti necədir? Burada asosial davranışa görə qrup üzvü ittiham edilir, təqsirləndirilir, ona olan münasibət mənfi istiqamətdə dəyişdirilir, ya əksinə, asosial davranışına görə bu və ya digər yeniyetmə təqdir edilir, həvəsləndirilir. Hətta ona xüsusi təkan verilir?

Bütün bu cəhətlər yeniyetmələrin yaxın sosial əhatəsinin, münasibətlər mühitinin asosial davranışına hansı istiqamətlərdə təsir edə bilmək meyllərini müəyyən edir. Məhz buna görə də yeniyetmələrdə asosial davranışın tənziimi üçün bu sosial amilləri nəzərə almaq vacibdir.

Deyilənlər, yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının xarici amillər digər fikirlə, sosial amillər sistemi ilə şərtləndiyini nəzərə almağı zəruri edir. Yəni yeniyetmələrin hüquqazidd davranışında başlıca amil kimi təsir göstərən xarici sosial mühit amili hüquqazidd davranışın tənziimində nəzərə alınması vəzifəsini ön plana çəkir.

Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışının tənziimi üçün daxili psixoloji amillərin təsir sistemi də çox mühümdür. Həmin amillər sistemində iki cəhət diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir: birincisi, hər bir yeniyetmənin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri. Hüquqazidd davranışa yol vermiş bu və ya digər yeniyetmənin hansı temperament tipinə malik olması, hansı xarakter əlamətlərini daşması, hansı qabiliyyətləri kəsb etməsi önəmlidir. Çünki temperament tipləri arasında hüquqazidd davranışa daha çox yol verə bilənləri, yaxud xarakter əlamətlərinə neqativ davranışa meyllilik bu və ya digər yeniyetmədə üstün ola bilir. Buna görə

də fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin hər bir yeniyetmənin hüquqazidd davranışına təsir xüsusiyyətləri belə davranışın tənzimində dəqiq surətdə nəzərə alınmalıdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın təzahürlərinə mürəkkəb amillər sistemi təsir göstərir. Bu zaman həm yeniyetmə davranışının tənzimində, həm mürəkkəb xarici amillər, həm də daxili psixoloji təsirlər nəzərə alınmalıdır.

Yeniyetmənin hüquqazidd davranışı yaxın adamları ilə, həmyaşıdları ilə münasibətlərinin pozulması ilə də əlaqədardır. Əlbəttə, münasibətlərdəki hər bir pozulma və xoşagəlməz halların baş verməsi avtomatik olaraq yeniyetmədə asosial davranışın təzahürünə gətirib çıxarmır. Burada münasibətlərin xarakteri ilə yanaşı onun pozulması həddi də mühüm rol oynayır. Yəni pozulan münasibətlərin bərpa edilməsi imkanları, həm də o münasibətlərin nə dərəcədə həyat əhəmiyyətli olması, eləcə də yeniyetmənin onu düzgün təhlil edib adekvat surətdə qiymətləndirilməsi imkanları da burada mühüm rol oynayır. Yəni çətin şərait ayrı-ayrı yeniyetmələrdə müxtəlif səviyyəli psixoloji halətlər-affekt halı, frusturasiya, apatiya, qəzəb və nifrət, nəhayət ağır nəticələri olan asosial davranış haləti törədə bilər. Məlumdur ki, belə halətlərin yaranmasında insanın fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı yaş xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır. Elə buna görə də yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq hüquqazidd davranış təzahürləri yeniyetmələrdə özünü daha kəskin surətdə biruzə verir. Lakin bu yaş dövründə asosial davranış daimi, tam köklü səciyyə daşımır. Bəzən müvəqqəti və keçici səciyyə daşıyır.

Ümumən yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın qarşısını almaq üçün onun dərinlik səviyyəsini, yəni nə dərəcədə köklüdür, uzunmüddətli, yoxsa qısa müddətli və qisməndir məsələsini aydınlaşdırmaq da zəruridir. Məsələn, yeniyetmə yaşı üçün əhəmiyyətli münasibətlər sistemində ahəngdarlığın pozulması, yəni ziddiyyətlərin yaranması onların müəllimlərlə, valideynlərlə, həmyaşıdları ilə, eləcə də özülə münasibətlərin pozulması asosial davranışın təzahürü üçün əsas təkan olur. Bu hallarda onlarda özünü-tənzim və psixoloji tənzim funksiyaları asanlıqla

pozula bilir,yəni onlar asanlıqla çıxış yolu, "istinad nöqtəsi" tapa bilmirlər ki,bu da fəaliyyətdə,davranışda,ünsiyyətdə,daxili yaşantılarda neqativ cəhətlərə gətirib çıxarır.Bəzən hətta hüquqazidd davranış yeniyetmənin öz daxili tələbatları sistemində,şəxsiyyətin nüvəsində də özünü göstərir.Bütün bu cəhətlərdə hüquqazidd davranış təzahürləri neqativ fenomen kimi təzahür edir.Məsələnin belə qoyuluşu onun aradan qaldırılması məsələsini ön plana çəkir.Bir çox mütəxəssislər yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış ,o cümlədən sosial yadlaşmanın aradan qaldırılması üçün zəruri yol və vasitələri ümumi şəkildə olsa da qeyd etmişlər.Görkəmli rus sovet psixoloqu S.L.Rubinşteynə görə hüquqazidd davranış aradan qaldırmaq və ya dəf etmək üçün həyatla,praktika ilə əlaqə yaratmaq, problemi insaniləşdirmək, onda özünürealizəni gecləndirmək vacibdir.Burada yeniyetmənin özünüdərk,özünütənzimi mühüm rol oynayır.Ona görə də istər ailədə,istərsə də məktəbdə,eləcə də digər tərbiyə müəssisələrində yeniyetmələrdə özünüdərk və özünütənzimə xüsusi diqqət yetirilməlidir.Təsadüfi deyil ki,humanist yönümlü psixoloqlar(K.Rocers,A.Meniqetti və b.) yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış dəf etmək üçün onların öz daxili aləmini dərinədən dərk etmələrinə,reallığın tələbləri ilə onu uyğunlaşdırmaları vacib sayırlar.Yəni hüquqazidd davranışın aradan qaldırılması üçün yeniyetmələrin özünüdərkinin,özünütənziminin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişlər.

Lakin bununla bərabər, yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın aradan qaldırılması və ya dəf edilməsi problemi ilk növbədə hüquqazidd davranışın təzahürlərini şərtləndirən cəhətlərin dəqiq surətdə müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.Məsələn,yaşlı adamda,zəngin həyat təcrübəsi görmüş şəxsiyyətdə baş verən hüquqazidd davranışla yeniyetmənin hüquqazidd davranışları çox zaman həm obyektinə görə,həm də məzmun və təzahürlərinə,eləcə də intensivliyinə görə əsla eyniləşdirilə bilməz.Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış əsasən müəllimlə,valideynlə,həmyaşlılarla və özü ilə bağlı olur.Onlarda hüquqazidd davranış daha çox müstəqil səciyyə daşıyır.Yaşlılarda isə,əksinə, daha çox vasitəli səciyyə daşıyır və onun diapazonu geniş olur.Buna görə də onlarda hüquqazidd

davranışın aradan qaldırılmasının,tənziminin də yol və vasitələri də başqa-başqadır.

Bir misala müraciət edək. Yeniyetmə yaşlı oğlan məktəbə getmək istəmir,heç bir təlim tapşırığını yerinə yetirmir,hətta ailədə belə onu bu işə vadar etmək istədikdə tam imtina edir,cavab qaytarır,hətta kobudluq edir.Valideynlər də,müəllimlər də buna təəccüblənir,onun əvəllər yaxşı şagird,yaxşı oğlan olduğunu qeyd edirlər.Bununla bərabər,həm müəllimlər,həm də valideynlər yeniyetməyə təzyiqli gücləndirirlər.Nəticədə vəziyyət daha da pisləşir,yəni həmin yeniyetmə nəinki oxuduğu məktəbə getməkdən tam imtina edir və hətta öz evlərinə də getmək istəmir.Deməli,həm ailəyə,həm də məktəbə münasibətdə həmin yeniyetmədə hüquqazidd davranış özünü aydın surətdə biruzə verir.Bəs belə bir davranışı aradan qaldırmaq üçün ümumən həmin yeniyetməyə adi təsir,xüsusən də təzyiqli göstərmək lazımı nəticəni verə bilərmi?Əlbəttə,yox!

Bunun üçün həmin yeniyetməni hüquqazidd davranışa vadar edən şərait ətraflı təhlil edilməlidir.Yəni yeniyetmənin öz müəllimlərinin tərbiyəvi təsir üsullarına,təlim fəaliyyətinin xarakterinə,müəllimlərin həmin şagirdə olan münasibətlərinin məzmununa,sınıfdə şagirdlər arasındakı münasibətin,yəni şagird-şagird münasibətlərinin çalarlarına,hətta həmin yeniyetmənin müəyyən əlaqə və münasibətdə olduğu digər sinif şagirdləri ilə münasibətin xarakterinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.Məktəbdə yeniyetmə ilə bağlı hər hansı ekstremal hadisənin baş verib-verməməsinə,əgər baş veribsə onun nə üstə baş verməsini və necə həll edilməsini ətraflı təhlil etmək lazımdır.Həmin amillər obyektiv surətdə təhlil edildikdən,asosial davranışın səbəblər kompleksi ayırd edildikdən sonra belə neqativ davranışın aradan qaldırılması üçün adekvat yol və vasitələr seçilməsi mümkün olar.Bu halda lazım bilindikdə həmin yeniyetmənin ya müəlliminin,ya sinfinin,ya da bəzən hətta məktəbinin dəyişməsi zərurəti də meydana çıxıb bilər.Lakin bununla məsələni bitmiş hesab etmək olmaz.Həmin tədbiri həyata keçirməklə yanaşı, yeniyetmənin özü ilə ciddi psixoloji iş aparılmalıdır.Çünki belə olmasa yeniyetmədə özünə münasibətdə neqativ cəhətlər möhkəmlənə bilər,özündə

olan günahı da görə bilməz, dəyişən şəraitə adaptasiya zəif inkişaf edər, həmişə hər yerdə, hər şeydə başqalarını günahlandırmaq yönümü formalaşar. Ən başlıcası isə özünə tənqidi münasibət bəsləmək və bu yolla özünü düzgün dərk etmək və özünü tənzim lazımı səviyyədə formalaşmaz. Bu cəhətlərlə yanaşı hüquqazidd davranış nəticəsində həmin yeniyetmədə, yaxud digər başqa yeniyetmələrin davranışında, ünsiyyətində, daxili hissi yaşamlarında baş verən dəyişikliklərə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Yeniyetmə nə üçün, xalq ifadəsi ilə deyilsə “qaradınməz olmuş”, hamıdan kənar gəzməyə, onlarla kobud rəftar etməyə çalışır, özünə qapılma, tənhalıq halətləri, daxili gərginlik özünü necə biruzə verir və bu halətləri gizlətmək üçün, əvəz etmək üçün o, hansı vasitələrə əl atır. Bir sıra hallarda yeniyetmə və hətta yetişkin yaşlı adamlarda asosial davranış insanın çox ciddi problem situasiya ilə rastlaşması və həmin problemin adekvat həll yollarını taparaq situasiyadan çıxmaq imkanlarını müəyyənləşdirə bilməmələri ilə əlaqədar olur. Bu halda xüsusən də yeniyetmə çox ciddi psixoloji narahatlıq keçirir. Özü ilə ətraf adamlar, hətta aləm arasında “bütün bağların sındığı”, onları bərpa etməyin qeyri mümkünlüyü haləti, təsəvvürü və obrazı yaranır. Belə yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış təzahürlərindən xilas olmaq üçün həmin “obrazla iş görmək” həm yeniyetmənin özü üçün, həm də ona psixoloji kömək üçün çox vacibdir. Burada “münasibətlər sistemi ilə iş aparmaq” zərurəti ön plana keçir. Yəni yeniyetmə ilə onun ətrafındakı adamlar, yaxud sosial şərait arasındakı münasibəti korlayan nədir, əsl günahkar kimdir? Bu sualların yeniyetmənin öz qarşısına çıxması, onu daha da dərinləndirən düşünməyə vadar edir. Eyni zamanda həmin sual başqaları, yəni yeniyetmədə asosial davranış təzahürlərini aradan qaldırmağa çalışanlar tərəfindən qoyula bilər. Hər iki halda yeniyetmənin qarşıya çıxan problemi həll etmək üçün onu düşünməyə, fikri araşdırmalar aparmağa, öz davranış və rəftarlarının müsbət və mənfi tərəflərini ayır etməyə vadar edir. Belə bir fəal fikri fəaliyyət hüquqa zidd davranış tərindən mürəkkəb situasiya ilə bağlı olaraq qarşıya çıxdıqda vəziyyət nisbətən yüngülləşir, əgər belə düşüncə tərzi kənar təhrik olmadan, yəni yeniyetmənin öz təşəbbüsü ilə əmələ gəlsə, ona intensiv cavab axtarmaq üçün yeniyetmədə daxili səfərbərlik yaradırsa onda asosial davranışın

törətdiyi böhran halətindən çıxış yolları tapmaq işi də nisbətən asanlaşmış olur. Yəni bu halda yeniyetmənin özünü tənzim meyli güclənir, yaranmış mürəkkəb şəraitdən çıxış yolu tapmaq üçün onun iradi əzmi səfərbər edilir.

Təsadüfi deyildir ki, humanist psixologiyada ümumən insanda, xüsusən də yeniyetmədə asosial davranış haləti törədən mürəkkəb həyati situasiyalardan müvəffəqiyyətlə baş çıxarmaq üçün yeniyetmənin davranışın onun xarakterindən, o cümlədən, iradi səyindən, eləcə də həm özünü, həm də situasiyanı qavramaq, dərk etmək xüsusiyyətlərindən asılılığına xüsusi diqqət yetirilir. Başqa sözlə, yeniyetmənin hüquqazidd davranışının real gerçəkliklə deyil, onu qavramaq xüsusiyyətindən asılılığı qeyd edilir. Deməli, asosial davranış törətmək halətində adekvat psixoloji təsir olsa onda hər bir yeniyetmədə özünə münasibət, özünü dərk, eləcə də özünü tənzim sahəsində ciddi dəyişiklik baş verə bilər və yeniyetmədə real münasibətləri düzgün dərk edib qiymətləndirmək üçün onda özünə münasibət də gərək daha intensiv və obyektiv münasibət olsun. Bu halda mürəkkəb həyati situasiyanı tələm-tələsik qiymətləndirmək, tez nəticə çıxarmaq halları əvəzinə hər şeyi səbir və təmkinlə ölçüb-biçmək, qiymətləndirmək, səbr etmək, gözləmək yönümü üstünlük kəsb edir. Bu zaman yeniyetmədə mürəkkəb situasiyaya olan qeyri-adekvat reaksiyalar ləngidilir, öz fikir və mülahizələrində, davranışında dərinlən fikirləşmə, hadisəni ətraflı təhlil etmək əsasında ona qiymət vermək motivi özünü aydın surətdə biruzə verir. Belə bir halətdə yeniyetmədə tələsik reaksiyalar, aqressiv davranış da öz yerini düşünölmüş və daha təmkinli hərəkətlərə tərk edir. Onda belə hərəkət edən yeniyetmələrdə asosial davranış təzahürləri, əsasən, özünü biruzə vermir. Məlumdur ki, adi halda bəzən hüquqazidd davranış yeniyetmənin mənlilik və ləyaqətinə toxunmaq, öz mənliliyini tam, dolğun surətdə hifz edə bilməmək şəraitində daha asanlıqla baş verir.

Bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq və yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış təzahürləri müxtəlif və əsasən də qeyri-adi hərəkətlərdə özünü biruzə verir. Təəssüf ki, bir çox valideynlər belə bir hərəkətin səbəb və şəraitini öyrənmədən, onu ətraflı

təhlil etmədən ilk növbədə cəza tədbirinə əl atırlar. Ona mehribanlıqla yanaşmaq, onun dərdinə şərik olmaq əvəzinə cəza tədbirinə üstünlük verirlər. Bu da xüsusən də yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın qarşısını nəinki ala bilməz, əksinə onun daha da şiddətlənməsinə gətirib çıxarar. Çünki hüquqazidd davranış, az neqativ hərəkətlər yeniyetmənin onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən insanlarla, xüsusən də valideynlərlə ünsiyyətdə öz subyektivlik hissini itirməsi, həqiqi özünüifadə sərbəstliyinə nail olmaq imkanına malik olmamaqla bağlı hissi yaşamaları ilə əlaqədardır. Yəni yeniyetmə özünün yaşlıların ünsiyyət “güzgüsündə” əks olunmasını hiss etmir, nəticədə onda özünüqiymətin aşağı düşməsinə zəmin yaranır, bu halda onda həm də neqativ hisslər baş qaldırır, qapalıq, inciklik, küskünlük əmələ gəlir. Deməli, hələ kiçik yaşlarda uşaqlarda valideynlərlə münasibətdə səmimi mehriban ünsiyyət şəraiti olmasa, onun əvəzinə uşağı yerli-yersiz təzyiqlərə məruz qoymaq onlarda yeniyetməlik yaşında hüquqazidd davranışın təşəkkülü üçün əlverişli şərait yaradır. Belə bir hüquqazidd davranışın qarşısını almaq üçün valideyn-uşaq münasibətində mehriban ünsiyyəti, bir-birilə fikirləri bölüşməyin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bununla bərabər, valideynlər öz övladlarının həmyaşlıqları, eləcə də digər insanlarla ünsiyyətinin xarakterinə də ciddi diqqət yetirilməlidir.

Məlumdur ki, valideyn-övlad münasibətlərində valideynləri öz övladlarının, xüsusən də yeniyetmələrin xalq ifadəsi ilə deyilsə “cızığından çıxma” hallarına və ya nisbətən qeyri-adi rəftar və davranışlarına bir-birinə zidd olan iki başlıca reaksiya forması özünü göstərir.

Birincisi, həmin “qeyri-adiliyə” loyallıq (təmkinli) münasibət, yəni “hələ uşaqdır” mülahizəsi, bu halda yeniyetmələrlə olan münasibətlər sistemində təzad və ziddiyyətə rast gəlinmir. İkinci halda isə övladın, xüsusən də yeniyetmənin həmin “qeyri-adi”, “gözlənilməz hərəkətlərinə” çox kəskin reaksiya və cəzalandırma, “nə vaxt qanacaqsan, başa düşəcəksən, axı sən körpə deyilsən” mülahizəsi özünü göstərir. Bu halda ümumən valideyn-övlad, xüsusilə də valideyn-yeniyetmə münasibətlərində ziddiyyət, uyuşmazlıq əmələ gəlir ki, bu da yeniyetmədə

hüquqazidd davranışa, əxlaq normalarına uyğun gəlməyən hərəkətlərə gətirib çıxarır. Biz bu cəhətə ona görə diqqəti cəlb edirik ki, hüquqazidd davranış erkən yaşlarda “xırda məsələlərlə” əlaqədar olduğunu və onun qarşısını almaq və dərinləşməməsi və ciddi hüquq pozuntuları halətinə gətirib çıxarmaması üçün münasibətlər sistemində qayğıkeşliyə, səmimiliyə, dərdə şərik olmaq, onları narahat edən hiss və emosiyaları bölüşmək meylinə üstünlük verilməsi zərurətini bir daha qeyd edək. Mexanizm etibarlı ilə bu cəhət yalnız kiçik yaşlı övladlarda və ya yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışların, arzuolunmaz hərəkətlərin qarşısını almır, həm də yaşlı adamlar üçün də çox əhəmiyyətlidir. Çünki onlar öz övladları sarıdan arxayın ola bilirlər.

Bir cəhət nəzərdən qaçırıla bilməz ki, keçid dövrünün çətinliklərinə və yeniyetmələr arasında hüquqazidd davranışın, hətta cinayətkarlığın güclənməsinə baxmayaraq insanların böyük əksəriyyəti yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın təzahürlərinin qarşısını almaq üçün xeyirxahlıq və ədalət axtarışı, istər özündə, istərsə də başqalarında, eləcə də ümumən həyatda olan pisliklərlə mübarizə aparmaq yolunu seçməyə can atmaq və buna xüsusi səy göstərməklə yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış təzahürlərinin qarşısını almağa yönəlmiş olar. Bir sıra hallarda hətta ayrıca bir yeniyetmənin öz qəlbinə hakim kəsilən pisliklərə qarşı çıxması, xeyirxahlıq yoluna keçməyə çalışması da hüquqa zidd davranış təzahürlərlə ilə barışmamaq əlamətidir.

Deməli, yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın aradan qaldırılması üçün onların iradi səyi də mühüm rol oynayır. Burada hər bir yeniyetmənin əxlaqi, mənəvi intibahı, yaxşılığa doğru can atması, heç şübhəsiz, ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün valideyn və müəllimlərin, yaxın adamların tərbiyəvi səyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, xüsusən yeniyetmələrdə mənəvi əxlaqi saflaşma, neqativ davranışlardan uzaqlaşmaq üçün mühüm amillərdən biri də yeniyetmənin yaxın insanlara, onun üçün xüsusi mənə kəsb edən obyektlərə məhəbbəti, sevgisidir. Buraya ilk növbədə Vətən sevgisi, xalqın əbədi-bədi

irsinə,musiqisinə,incəsənətinə,digər mənəvi sərvətlərinə,öz valideynlərinə,ailə üzvlərinə,yaxın adamlara,fəaliyyət sahəsinə,məktəbinə,müəllim və tərbiyəçilərə olan müsbət emosional münasibəti,başqa sözlə sevgisi,dərindən bağlılığı da daxildir.Belə bir bağlılıq olduqda yeniyetmədə asosial davranış çətinliklə baş verə bilər və yeniyetmə müəyyən müddət hər hansı xarici və daxili-psixoloji sarsıntılar sayəsində belə halətə düşər olsa da həyata bağlılıq tellərinin möhkəmliyi sayəsində asosial davranışa meyli asanlıqla aradan qaldıra bilər.

Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış təzahürlərinin aradan qaldırılması üçün insan münasibətlərində konfliktlərin əsas tiplərinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.Məlumdur ki,konflikt subyekt-obyekt münasibətlərində də özünü biruzə verir.İnsanla ətraf coğrafi mühit və ya təbii şərait,yaxud insan-yaşayış yeri və s. bu qəbildən olan konfliktidir.Bu halda ümumən insanda,xüsusən də yeniyetmələrdə asosial davranış onun üçün əlverişsiz şəraitlə barışa bilməmək,onun üzücü təsirindən artıq cana gəlmək və s. formalarında öz əksini tapır.Bu zaman hüquqazidd davranışın əsas səbəbi tam aydınlığı ilə məlum olan,yaxud xalq ifadəsi ilə deyilsə “göz önündə” olan obyektidir.Burada başlıca cəhət yalnız həmin obyektə münasibəti dəyişməklə sona yetmir,həm də mümkün dairəsində obyektin özünü dəyişmək, əlverişli istiqamətdə “yenidən qurmaq” zərurəti meydana çıxır.Yəni hüquqazidd davranışın obyektini tam bəlli olduğu üçün onun özünü və eləcə də ona olan münasibəti dəyişdirmək istiqamətində iş aparılması nisbətən asan olur.

Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın təzahürlərinin törəməsi və ağır nəticələrə gətirməsi ilə bağlı amillər sisteminə subyekt-subyekt münasibətlərdəki ziddiyyətlər daha ciddi təsirlər göstərir.Həmin münasibətlər yekcins deyildir.Burada şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq yeniyetmələrin bəzilərində asosial davranışın müəyyən təzahürlərinə rast gəlmək olur,bu cəhəti şərtləndirən əsas amil şəxsiyyətlərarası konfliktlərdi.Əlbəttə,belə konfliktlər özlərinin səbəb və təzahürlərinə görə müxtəlif olur.Burada dərin və köklü konfliktlərlə yanaşı,səthi,müvəqqəti konfliktlər də müəyyən rol oynayır.Konfliktin

xarakteri,heç şübhəsiz,asosial davranışın səviyyəsinə də ciddi təsir edir.Belə davranış təzahürlərini aradan qaldırmaq üçün daha təsirli və uzun müddətli tədbirlər sistemindən istifadə etmək zərurəti meydana çıxır.

NƏTİCƏ

Tədqiqatda aparılmış təhlillər əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, yeniyetmələri cinayət törətməyə vadar edən amillər müxtəlifdir. Bu amillərdən ailə, məktəb, eyniyaşlı qruplar, kütləvi informasiya vasitələri və s.göstərmək olar.
- Müəyyən edildi ki, ailə üzvlərinin bir-birinə olan mənfi münasibəti, ailədə nəzarətin olmaması, kobudluq və digər amillər yeniyetmələrin cinayət törətməsinə gətirib çıxarır.
- Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, cəmiyyət fərdə cinayətkarlıq və cinayətə qarşı təzyiq və təhriklər yaradır.
- Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, cinayətkar yeniyetmələrin yenidən- tərbiyə olunmasında islah-əmək koloniyalarının rolu böyükdür. Bu baxımdan islah-əmək koloniyalarında çalışanların psixoloj biliyinin artırılması ilə yanaşı, həmin müəssisələrdə yeniyetmələrin islahı və yenidən tərbiyəsi üçün müsbət psixoloji şərait yaradılmalıdır.
- Müəyyən edildi ki, cinayətkar qrupun üzvləri olan yeniyetmələrin şəxsiyyətində aqressivlik qeyri-adekvatdır.
- Müəyyən edildi ki, cinayətkar qrupun üzvləri olan yeniyetmələr sosial adaptasiyada çətinliyi hiss edir, gec uyğunlaşırlar.
- Yeniyetmələri cinayi davranışa təhrik edən amillər vaxtında müəyyən edilib aradan qaldırılmazsa, cinayətin törədilməsi situasiyaları artar və cəmiyyət üçün faydalı olmayan tendensiyaların çoxalmasına zəmin yaranar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə, Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2002.
2. Bayramov Ə.S., ƏlizadəƏ.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası, Bakı, ADU, 1975, 104s.
3. Bayramov Ə.S., ƏlizadəƏ.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası məsələləri, Bakı, ADU, 1985, 80s.
4. Bayramov Ə.S., ƏlizadəƏ.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası və psixoloji ekspertiza məsələləri, Bakı, ADU, 1987, 84s.
5. Cavadov R.Ə., Qarayev R.M. Yeniyetmələrin hüquqa zidd davranışının bəzi psixoloji məsələləri. "Müasir elm: problemlər perspektivlər" mövzusunda elmi praktik konfransın materialları, Bakı, 2000, S.17
6. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı- 2006.
7. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri, Bakı, Azər nəşr, 1996, 200 s.
8. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası, Bakı, BDU, 1994, 83s.
9. Həsənov E.H. Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətin qarşısını almaq məsələləri, Bakı, Maarif, 1991, 172 s.
10. Qafarov T., Hüseynov V., Səməndərov F. Həddi-buluğa çatmayanların cinayətləri və məsuliyyətləri, Bakı, Elm, 1979, 264s.
11. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının əsasları, Bakı, BDU, 1995, 53 s.
12. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təşkilinə və keçirilməsinə dair metodik göstərişlər, Bakı, BDU, 1993, 28 s.
13. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası terminləri lüğəti, Bakı, BDU, 1995, 12 s.
14. Mirzəyev R.M. Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə məhkəmə ekspertizasının xüsusiyyətləri. ADU-nun elmi əsərlərinin tem. məc., Bakı, ADU, 1988, S. 56-63.

15. Mövsümov C.H., Qəmbərov S.T. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri üzrə işəbaxılmasının bəzi xüsusiyyətləri. ADU-nun elmi əsərlərinin tem. məc., Bakı, ADU, 1988, S. 92-101.
16. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Bakı, BDU, 1994, 145 s.
17. Vəliyev M.V. Psixoloji problemin öyrənilməsində tarixilik əhəmələri. Ümum-respublika elmi konfransının məruzə tezisləri, Bakı, BDU, 1996, S.38-39.
18. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı, 2007.
19. Алиев Б.Г. Психологические методы изучения личности преступника, Баку, Прогресс, 1997, 32с.
20. Алиев Б.Г., Мамедова С.И. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей, Баку, БГУ, 1996, 62 с.
21. Андреева Г.М. Социальная психология, М., "Аспект пресс", 2000, 375 с.
22. Башкатов И.П. Психология групп несовершеннолетних правонарушителей, М., Прометей, 1993, 251с.
23. Васильев В.Л. Юридическая психология, СПб., "Питер Ком", 1998, 656с.
24. Волков Б.С. Мотивы преступлений, Казань, КГУ, 1982, 152с.
25. Дальто Франсуаза. На стороне подростка, СПб., XXI, 1997, 672с.
26. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних, М., "Юрид лит-ра", 1981, 150с.
27. Драгунова Т.В. Проблема конфликта в подростковом возрасте. Вопросы психологии, 1972, № 2, С.25-38.
28. Еникеев М.Н. Юридическая психология, М., Изд. "Норма-Инфра", 1999, 192 с.
29. Ениколопов С.Н. Некоторые результаты исследования агрессии. Личность преступника как объект психологического исследования (под

- ред. А.Р.Ратинова), М., 1979, С. 100-109.
30. Зейгарник Б.В. Патопсихология, М., МГУ, 1986, 288 с.
31. Жезлова Л.Я. К вопросу о самоубийствах детей и подростков. Актуальные проблемы суицидологии. Труды Моск. НИИ психиатрии, Т.82, М., 1978, С.93-104.
32. Калашник Я.М. Патологический аффект. Психология эмоций. Тексты, М., МГУ, 1984, С.220-227.
33. Каледин Р.А. Тактика следственных действий по делам о групповых преступлениях несовершеннолетних. Автореф. на соиск. учен.степ. канд. юр. наук, Свердловск, 1985, 14 с.
34. Квалификация половых преступлений. М., 1974.
35. Кон И.С. Психология юношеского возраста, М., "Просвещение", 1979, 176с.
36. Кон И.С. Психология ранней юности. М., "Просвещение", 1989, 255 с.
37. Кон И.С. Категория «Я» в психологии Психологический журнал, 1981, №3, с.24-38
38. Кон И.С. Психология старшеклассника М., 1982, 190с
39. Кон И.С. Открытие «Я» М., 1978, 220с.
40. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков (социально-психологический и психиатрический аспект), Беларусь, 1988, 288с.
41. Котов Д.П., Шиханцов Г.Г. Психология следователя, Изд. Воронежского Университета, Воронеж, 1977, 134 с.
42. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу, М., МГУ, 1980, 116с.
43. Коченов М.М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы: Автореф. на соиск. учен.степ.док.психол. наук, М., 1991, 22с.
44. Левитов Н.Д. Психология подростка и воспитание его в семье, М., "Знание", 1958, серия II, №1, 32с.
45. Личко А.Е. Подростковая психиатрия, Л., "Медицина", 1985, 416с.
46. Личко А.Е. Психопатология и акцентуации характера у подростков,

М., "Медицина", 1983, 256с.

47. Ломброзо Ч. Новые успехи науки о преступнике, СПб, 1892, 224с.

48. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство: параллель между великими людьми и помешанными, К., "Украина", 1995, 276с.

49. Майерс Д. Социальная психология, СПб., "Питер", 1997, 688с.

50. Меджидова С.М. Социально-психологические типы несовершеннолетних преступников, Л., 1985, 217с.

51. Пирожков В.Ф. Криминальная психология, М., "Ось-89", 2001, 704с.

52. Психологический словарь, М., "Политиздат", 1990, 494с.

53. Устыдимся взрослые! Исповедь наказанных детей специально для родителей // Семья -1988 - № 3- С. 4

54. Умаров Б.М. Возрастные и социально-психологические особенности суицидального поведения у детей и подростков. Автореф. на соиск.учен.канд.психол.наук, Ташкент, 1993, 20с.

55. Ферри Э. Уголовная социология, СПб., 1910, Т.2, 380с.

56. Философский энциклопедический словарь, М., 1983, 840с.

57. Фрейд А. Детский психоанализ. — СПб.: Питер, 2003. — 477 с. — (Серия «Хрестоматия по психологии») 2001

58. Фромм Э. Кризис психоанализа. Перевод П. С. Гуревич. — М.: АСТ, Полиграфиздат, 2010. — 256 с.

59. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с англ. Э. М. Телятников; Вступ. ст. П. С. Гуревич. — М.: АСТ, Хранитель, Мидгард, 2007. — 624 с.

60. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. Вопросы психологии, 1971, №4, С.6-20.

61. Хрестоматия. Юридическая психология, М., СПб., Питер, 2001, 480с.

62. Хорни К. Самоанализ. — М. : Академический проект, 2009.

63. Хорни К. Новые пути в психоанализе. — М. : Академический проект, 2009

64. Шибутани Т. Социальная психология, М., "Прогресс", 1969, 535с.

65. Юнг К. Психологические типы. Психология индивидуальных различий. Тексты, М., МГУ, 1982, С.199-218.

66. Kassin S. Psychology, USA, Williams college, Houghton Mifflin Companu, 1995, 721p.